

UÍ BENA

UÍ BENA

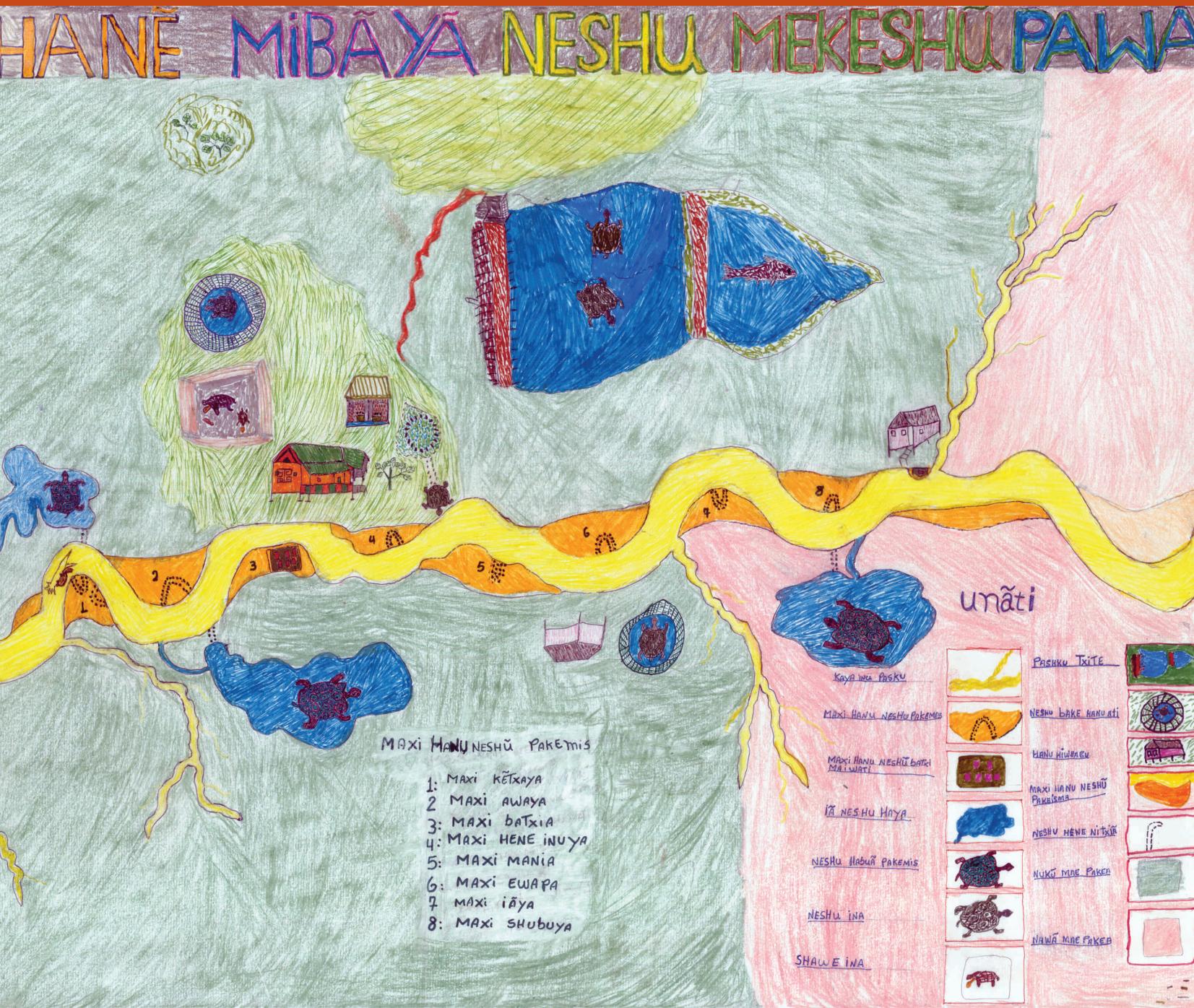
Hariri shawe betsapa xarabu mekekí inú yumewati inú na mekí nū haskawamis xarabu

AMAAI/AC - CPI/AC

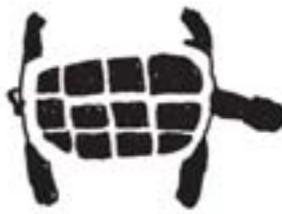
Na una Uí benarã na habia hati ni ibu xarabuã axiābuki. Há haskawakinã na habia hati hinkuã há nukû kene yuiya menitû yuitâ haú shawe betsapa yumewakî haskariwanû iwanã nu axiâki. Há haskawakinã awa besti yumewamama habia hati yuinaka nimerâ hiwea nû yumewariatiruki iwanã nû axiâki ana nimeranuabesti txibama ianawariabainaki iwananã. Há hunikuã kene menitû xinâ bena hawe nabu bushû katsis ikairâ na unapanã hatu merabewatxakayamashanikiki xinâ pewa bestitâ akaki. Na hati mae hawenabuya yubakai pemistunâ hawê Associação manakurâ shaе bishû hawê dayawashâkanikiki haskawakatsirâ habia xinâtâ besti akaki. Na hati Ni ibu xarabuanã hawenabu dayanâkawê iwanã hatu benimawabainaki haskawanâkawê iwananã. Nukû xinâ na unu ikukaïkinâ neshu akû inawaki iwanã nu xinâmiski há nawa Valmi na keskawakinã eskarabesma akû inawakinã. Na unapanã na habia hatu neshu yumewa meniwakî inû na habia hati nuku nabu nukû hâtxa menima hatu merabewariashanikiki na habia ma hati menibu ana hatu tapimakî inû na eskatiâ nukû xinanã haskaki na nukû hâtxakiri hatu meniwabainarã. Nuku Associação do Movimento dos Agentes Agroflorestais Indígenas (AMAAI/AC) inû Comissão Pró Índio do Acre (CPI/AC) na hariri txetewati shûska nû hatu uimariai.

Na neshu inawa inû na txitewarã há habia hati akatsis ikaitû besti ashanikiki haska inû na ma hatû taewaimarã na uí shu ana pewarishanikiki.

José Lima Yube Kaxinawá

UÏ BENÀ

Hariri shawe betsá betsapa
xarabu mekekí inú yumewati inú
na mekí nū haskawamis xarabu

UÏ BENÀ

Hariri shawe betsá betsapa
xarabu mekekí inú yumewati inú
na mekí nū haskawamis xarabu

Direitos Autorais

Associação do Movimento dos Agentes Agroflorestais Indígenas do Acre – AMAAI/AC
Rua Pernambuco, 1025, fundos – Bairro Bosque – Rio Branco, Acre – cep 69900-000
Fone (68) 3223 3177 – email: amaaiac@uol.com.br

Realização

Comissão Pró-Índio do Acre - CPI/AC
Setor de Agricultura e Meio Ambiente
Rua Pernambuco, 1025 – Bairro Bosque – Rio Branco, Acre – cep 69900-000
Fone (68) 3224 1426 – email: cpi@cpiacre.org.br

Edição e organização

José de Lima Yube Kaxinawá, Pedro de Araújo Lima Constantino e Renato Antonio Gavazzi

Levantamento

Adriano Dias, Giulia Pedone, Julieta Matos Freschi, Pedro de Araújo Lima Constantino,
Renato Antonio Gavazzi e Silvana Lessa

Tradução e revisão da língua hâtxa kuĩ

José de Lima Yube Kaxinawá

Revisão da língua portuguesa

Teresa Maher

Colaboradores

Anna Paula Silva, José Frankneile da Silva e José Nilson Sabóia Tuwe Kaxinawá

Ilustradores

Aldemir Paulino Bina Kaxinawá, Gilson de Lima kaxinawá, João Peres Kaxinawá, Josias Pereira Mana
Kaxinawá, Pedro Pereira Kaxinawá, Tomas Rodrigues Kaxinawá e Valdo Pereira Sabino Kaxinawá

Fotografias

Benki Pianko Ashaninka, Daniela Marchese, Haroldo Pala Júnior,
Pedro de Araújo Lima Constantino e Renato Antonio Gavazzi

Autores

Acelino Sales, Aldemir Paulino, Amiraldo Sereno, Antonio Alberto Rodrigues Buse, Antonio Ferreira Tui,
Flaviáno Medeiros Ixã, Francisco Pereira, Francisco Melo Macário Ibã, Gilberto Luiz Yawanawá,
Gilson de Lima, Isaias Sales Ibã, Jaime Maia Metu, João Pereira Txanu, Jorge Domingo Naxima,
José Edmar Sabino, José Guilherme Nunes Ferreira Maru, José de Lima Yube, José Nilson Sabóia Tuwe,
José Samuel, Josias Pereira Mana, Josimar Pinheiro Sales Tui, Lucas Sales Bane, Luzivaldo Alfredo Melo,
Marcelino Rosa Metsa Katukina, Mario Moises Feitosa, Orlando Peres Vieira Paenawa, Pedro Pereira Ninawa,
Tomas Rodrigues Kupi e Valdo Pereira Sabino

Apoio

The Nature Conservancy TNC – Gordon and Betty Moore Foundation – International Land Coalition – ILC

Projeto gráfico, diagramação e finalização

GK NORONHA

Ficha catalográfica

Acre. Comissão Pró-Índio

UĨ BENA - Hariri shawe betsapa xarabu mekekĩ inũ yumewati inũ
na mekĩ nũ haskawamis xarabu. / Comissão Pró-Índio. - Rio Branco: CPI, 2006.
118p.: il., 20cm

1. Índios Huni Kuĩ - Agentes florestais - Acre (AC). 2. Quelônios, criação,
manejo e conservação. 3. Terras indígenas. - I Título.

CDD.572.98112

REALIZAÇÃO:

Associação do Movimento dos Agentes
Agroflorestais Indígenas do Acre
AMAAI/AC

APOIO:

International Land Coalition

Hanu miyui xarabu tsamia

- 9** Introdução
11 Hawẽ muyui
15 Shawe betsapa xarabu hatibu inu, ha shawe ha unãki nu haskawamis.
20 Hunikui hiweakiri shawe betsapa xarabu haska
21 Shawe betsapa betsapã miyui xarabu
31 Hariri nuku nabu, shawe betsapa betsapaxarabu piki inu hawe dauwamisbu
44 Shawe betsapa xarabu na hati hene na mae xarabu Acre anua haska
48 Mae anushu hariri neshu uiki meke baina
51 Na hati mae xarabu na Acre anushũ shawe betsapa xarabu me birãkanai
53 Shawe betsapa xarabu mekekĩ hariri abirana: Na hunikuibu mae
tibi anushũ Haska xinã kanai
70 Nuku nabu hatu meniwakĩ inũ hatu tapimã baina
74 Shawe betsapa betspa tanashũ kene baina
78 Neshu txite anushũ yumewa
81 Maxi keneti unãtiwa
105 Haũ pa shanubũ pukua
106 Lei xarabu Brasil anua nãta kea
108 Neshu mekekĩ hariri abaina.
110 Hanushũ mĩ neshu inawai na hawẽ una kiri pewakatsi IBAMA yuba
115 Kena Betsa Betsapa
117 Refrências bibliográficas

Introdução

Este é mais um livro do “Programa de Formação de Agente Agroflorestal Indígena” desenvolvido pela Comissão Pró-Índio do Acre (CPI-Ac). Diferentemente dos anteriores, *Hanu Miyui Xarabu Tsamia* está voltado especificamente para o povo Huni Kui, ou seja, para o povo Kaxinawá, como somos popularmente conhecidos. Neste livro tratamos especificamente de um assunto: *quelônios*.

Nós, os Agentes Agroflorestais Indígenas (AAFIs) *Huni Kuĩ*, fomos elaborando este livro em diferentes momentos de nossa formação: levantamos os conteúdos e fizemos as ilustrações nos cursos presenciais que fizemos, entre 2003 e 2006, em Rio Branco; nas oficinas itinerantes que aconteceram nas terras indígenas e nas atividades de assessoria desenvolvidas pelo pessoal da Comissão Pró-Índio do Acre em nossas aldeias.

Devido aos problemas de escassez de alguns recursos naturais em nossa região, começamos em 2003, a nos mobilizar para dar início a trabalhos de manejo e criação de quelônios (tracajás, tartarugas e jabutis) em nossas comunidades. Estávamos muito preocupados, já que esse recurso importante da nossa dieta alimentar vinha diminuindo. E agora resolvemos a partir de nossas pesquisas e de nossas experiências práticas nesses últimos anos, escrever um livro em nossa língua própria, a língua *Hätxa Kuĩ* para que todo o nosso povo possa compreender melhor o que nós, os AAFIs *Huni Kuĩ*, temos feito com nossas ações de Gestão Territorial e Ambiental em nossas terras indígenas. Assim, além de valorizar a nossa língua escrita, também é objetivo deste livro levar informação sobre o tipo de atividades que estamos realizando junto às nossas comunidades para que elas possam conhecer, valorizar e apoiar ainda mais o nosso trabalho.

Para sermos bem sucedidos em atividades de manejo e criação de quelônio em cativeiro nas terras indígenas é muito importante termos certos conhecimentos básicos. Este livro vai orientar o povo *Huni Kuĩ* para que ele saiba como se constrói uma barragem manual, como se faz todo o processo de coleta de ovos nas praias, onde e como ter uma praia de tabuleiro, como se deve cuidar dos filhotes de quelônios desde quando eclodem dos ovos até entrarem em sua fase adulta, quais são as cautelas necessárias com a alimentação desses animais e com se faz o repovoamento dessas espécies em nossos rios, igarapés e lagos. Neste livro, também incluímos a tradução para o *Hãtxa Kuĩ* do modelo de projeto técnico para regularização de criatórios junto ao IBAMA. Mas o livro *Hanu Miyui Xarabu Tsamia* não trás apenas orientações técnicas para a criação e o manejo de quelônios em terras indígenas. Nele também aparecem relatos de como esses animais estão relacionados com a nossa cultura de hoje e de antigamente: têm algumas histórias dos antigos sobre quelônios e têm textos sobre as diferentes utilidades dos quelônios em nosso dia a dia.

Dentro dos nossos trabalhos e das nossas discussões relacionadas à Gestão Territorial e Ambiental de nossas terras, o manejo e a criação de animais silvestres são importantes iniciativas que nós, Agentes Agroflorestais Indígenas, juntos com as nossas comunidades estamos realizando. Acreditamos que hoje em dia temos que ajudar a natureza a se recuperar. Se a gente ajudar a natureza, ela também irá nos ajudar!

A criação e o manejo de quelônios é um grande desafio para os povos indígenas do Acre. É uma experiência nova, é uma estratégia de futuro, é uma pesquisa, é a nossa formação do Agente Agroflorestal Indígena de estar fazendo e aprendendo.

AAFI José de Lima Yube Kaxinawá

Secretário da Associação do Movimento dos Agentes Agroflorestais Indígenas (AMAAI/AC)

Hawē moyui

Na unarã, na habia nū hati ni ibu nukū mae tibi nū dayaibu ha nawabuā nuku una uī makūbirākī, nuku mibā bana bainakiri nuku uīmakī na hi damiwa baina kiri nuku uīmakī, na mekebaina kiri nuku uīmakī, na habia buā lei xarabu nuku uīmakī. Matū mae duawa baīkawē: yuinaka mekekī inū, baka mekekī inū, na habia hati mā pimis xarabu, mekekawē ma keyu kanikikirā iwanā nuku yuikubirāxinabu. Nuku haskawabu, nuku nabu betā hariri nukū mae nū duawa baī shanaibu yubakai inū, na habia nawa nuku dapi hiwe baina na meke baina hatu tapī makī nūa kubirā xina. Hanūkaī na eska tia, ha nukū mae tibi nukunabu mekebaina kiri hatu tapī ma kubirā xishū, hunūkaī na eskatiānā hatiri mae anushū ana meke bestiama, ma yuinaka xarabu inawa bainaki, ika hātxai inū na ma inawa birākanikiki. Shawe betsabetsapaxarabu txitewashū inawakī inū, haū pa nūbū haū batxi bishū tuxamashū, kayā puku birākinā. Neshu inū, neshuā inū, dāpānā, hatu mekekī inū pawariakinā. Haska na hatiri nuku nabuā yumewa katsis imis, habiaskabia haskawashū yumewa ti menima imis, habu uīshū ashanūbū xināshū nū axiā ki.

Na hati una nū kenexinarā na habia hati ni ibuxarabū na ma neshu yumewakī na neshuā yumewakī na shawe yumewaibuā, yumewakī haskawati txaniaibu nīkashū inū na habia nawabuā ma haburukūtū natiā yumewakubiranaibu yumewakī haskawa ti nuku yuiyaibu nū nīkamis shū nū axiāki. Na haskawashū neshū batxi pake baina bishū, mimebi maiwashū tuxamashū ana haūdi kayā kasmai iā nē haū itxa shanū puku kasmakī na habia inawakatsis ikī ha mī txite anu pukuti nū akakexinaki. Na batxi bikī haskawati inū, na bishū bunātiki nanekī haskawati inū, na maiwakī haskawati inū, na tuxamakī haskawti na hati shaba binu baū tuxi mis inū, tuxi tanaya haskawati nū axiāki.

Haska inū txitewakī haskawati nū ariaxinaki, haskawashū mekē bestiwē atirā, nawā manā bapuā mebeāma habia nuku mebi atirā. Habia na hatiritū neshu yumewakatsis ibiae hani txite ewaska hanu hawē batxi tuxamashū hanu pukuti hayama, kētxa ewapamaki aka yumā mixfimisbukē, haskakenā na hatibuā akatsis ikī habu uītā haū ashanūbu iwanā xināshū nū axiāki.

Nukū mae anurā dasibis nū haya xarabuki txatxa nū haya inū na nuku nabu itxapa be nū hiwe xarabua ibainaki, habia nuku nabuya yubakai pe tā besti nū akaki.

Haskawa kinā habia mae Bi maxi anushū axishū nū axiāki, habia nuku ni ibubus inū habia nuku nabu xarabu itxa xishunā.

Haska inū ha haskawashū yumewati xaraburā habia na nawabū yumewakī uimashū keneimabu uishū nū akakeria xinaki. Na ha pimisbu xarabu kenekinā ha nawā keniema akama, na habia ma hatibuā yumewaibu xarabutū ha pimsbuki iwanā kene kaikeimabu inū, na nimerā nishū ha piaibu uimis shū nū akake xinaki

*AAFI José de Lima Yube Kaxinawá
Secretário da AMAAI/AC
Associação do Movimento dos Agentes Agroflorestais Indígenas do Acre*

Shawe betsabetsapaxarabu hatibu inū, hawa shawemēkaī unākī nū haskawamis.

Shawe betsabetsaparā na hati shakaya, na sheta inū na dani hayama xarabuki. Hati shawebetsabetsaparā na xarabuki, neshuānā, neshurā, nesarā, kimīnā, dāpānā, pitsu shawerā, shawewā inū shaweki. Hatiritū xinā nā kaperā shawebetsabetsapa, xināmisbukiaki habiaskabiakē kaperā ha shawebetsabetsapamakiaki shetayakenā, yaix rā hatiritū xinanāburā shawebetsabetsapari dabanēri imisbukiaki haskayarā yaixrā ha shawebetsabetsapama kiaki daniakenā.

Habia shawebetsabetsapaxarabu nū unātiwabiamisrā, habiaskabiakē perā haratu neshu inū haratu neshuā mēkaī unātiwaki, haska unātiwakinā unu hanu yumewakī mī akai.

Neshuā

Neshuānā iā nē nuarā tashnia barī yumiski. Habia neshu keska bia ewaska ruakabi inū haū shakarā turu duakabiki, yushā hanu batxiarā kurupa imiski. Yushā ewairā bushka kuru kū kirā miski.

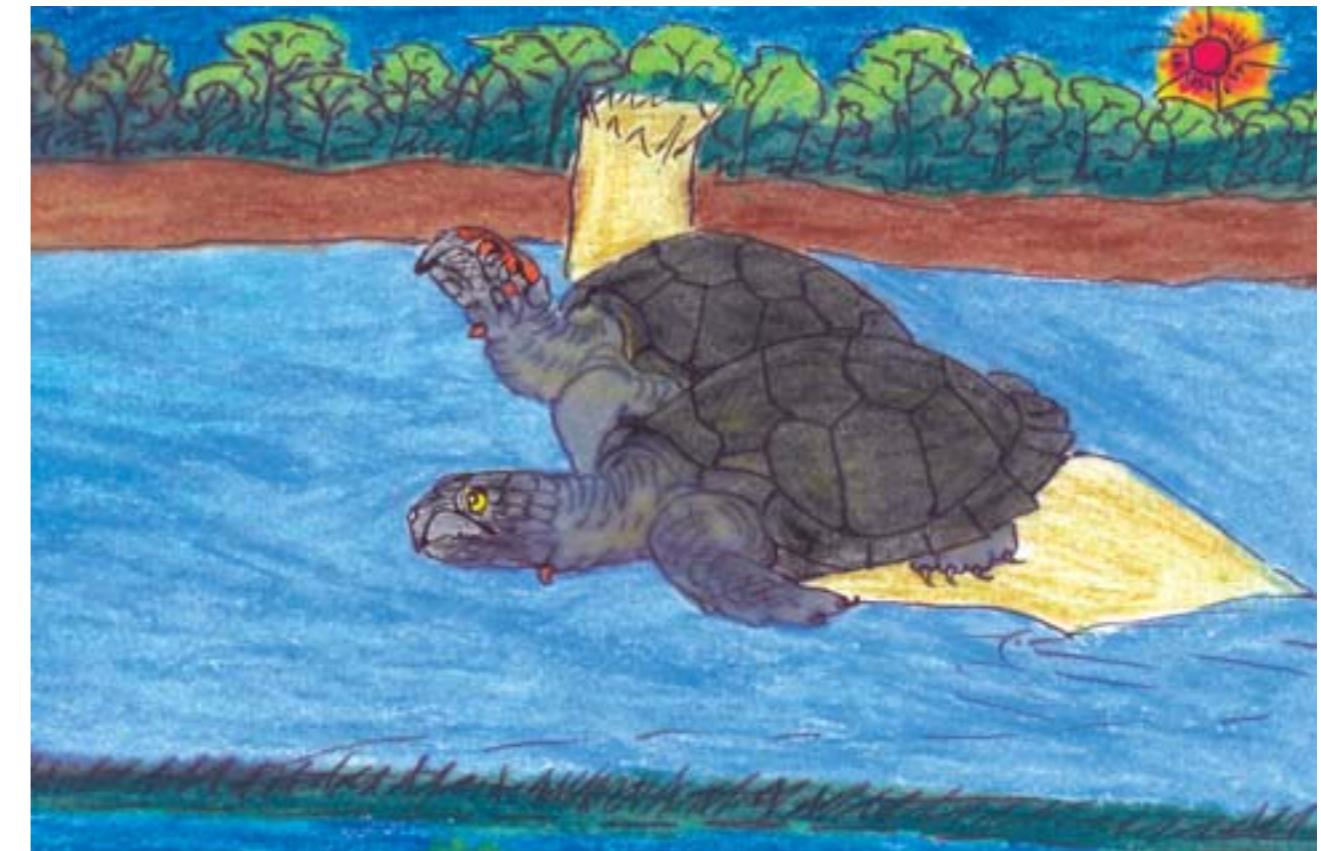
Haska inū haū batxi shakarā babuxarabuki.

Neshuā bekerā bushka sese, kurupa xarabuki.

Neshuānā meni hairaki batxi pakekinā unu maxi sa abaūmiski hatu parā kinā, haskawakī inū shātu dabe inū bestiwashū besti txai anu amiski pakekinā. Haska inū hawē taerā ewapa ki.

Neshuā nā tetushpi dabeyaki hanūkaī neshurā besti txai hayaki.

Neshu

Neshurā hi anu mapekea barī
yumišbuki.

Neshurā ewapa neshuā keskama
hatiuma mexupa xarabuki.

Hawē bakerā bushka paxinipawē
sese mixfīki.

Haska inū hawē batxirā bishu
shaka kuxi xarabuki.

Hunikuĩ hiweakiri shawe betsapā xarabu haska

Shawe betsapā xaraburā natiã hunikuibua uĩ kubirãmisbuki, shawe betsapā ewaska xaraburā, na shawe inū, neshuã inū neshurā, ha hati xarabuwenā me akuã birãmisbuki, habia hunikuã buã piti xarabu inū, na hawẽ dawati xaraburā, na hawẽ dewe wati inū. Pikinã betspa betsapā xarabuashuri amisbuki na haũ nami pikĩ, na hawẽ batxi pikĩ, na hawẽ shaka pikinã, haska na habia hawẽ shaka inū na habia hatiri hawẽ nami xaraburā ūka mestē inū ūka yushã besti tū ariamisbuki pikinã, yumebuãna na hatiri hawẽ nami xaraburā piti mari kiaki. Hatiri shawe betsaparã yuxibu xarabu kiaki, hawenã na aĩbu kasmai huni benewakatsi hawẽ dauwa riamisbu kiaki, na dukuya katsi shuskari amisbu kiaki dauwakinã. Haska inū na hati piaya nimisburā na hatu yupawakĩ na hatu dekuyawariamis kiaki

Haska inū dau xaraburi haya kiaki habia ha shawe betsapā xarabuwẽ atirã.

Ha hati ma ha hunikuã buã hawẽ dauwa misburā, hawẽ shaka inū hawẽ peshuwenā hawẽ dawariamisbukiaki. Haska inū shawe bake shakarã mimawati wariamisbu kiaki e e itiwekinã ūka mestē xarabuãna. Na hati shawe betsapā xarabu hunikuã buanarã pe txakama kiaki.

Shawe betsapā miyui xarabu

Shawe dewe

José Nilson Sabóia, Ni Ibu shanẽ São Vicente Mae Hene Shawayã nua

“Hawa katsi daki, Hawa katsi daki, Sheki sheme sheme ashũ, Hawẽ dewe nibu, mewe dewe nibu txanai kakatsi.”

Shawe miyui

Antonio Alberto Kaxinawá Ni Ibu shanẽ Goiania nua mae Bi Maxi anua

Hanu yuinaka hãtxapaunibu anurã, hanu betsaki nukutanã haratu nã kuxipa mẽ kaĩ iwanã uĩ paunibukuiki.

Betsa tiãna eskayama kiaki, awa kakã shawe betxiyama kiaki:

- Mĩ peai txai shawẽ? Aka.
- Ê peai txai awarẽ. Mia kaĩ? Ayamakiaki.
- Haskawa õ periai. Nã haratu kuxipa mẽkaĩ uĩnawẽ? Ayamakiaki.
- Haskawa uĩ nawẽ haska kenã ariayamakiaki.

Haska kenā mexukirirā iā newā nu kanā shawē ayama kiaki. Nixpurū txaipa ē bushanairā debu betsakiri ē teneshekeaya mia debu betsakiri teneshekeshunā, mī mia kuxiparā mī ea pukushanairā, hamē ē ea kuxiparā eā ē mia mananā mapemashanairā aka, peki haska kenā aka kayama kiaki. Ha kai nese kainūs iā newānu kuxishū hawē haibu yuituxiamakiaki bakawā ewaparā. Ha shawerā tirukupa kaūkinā benumayamakiaki awarā. Haska xina shaba betsaki ha hanu yubaka xinabuanu nukukunāyamabukiaki, haskayarā ha awarenā ha yuibaī xinarā bea iyama kiaki nixpurū txaiparā, haskawashū ha awa tenesheketa ha shawe tenesha, hiki kaī ha bakawā ki ha nixpurū tenesha tepeketā ha bakawāki neshatā ukuri hi dapi teshushū uīyamakiaki huneshū ha awa tī ikai uī nū ikarā. Haskawashū ha awa dabe inū bestitiki tī ayamakiaki hati yui xinaburā. Haskawa ha shawe iyama kiaki kuxipa haira baneirā.

Eskayamakiaki shawe miyuirā

Marcelino Katukina, Ni Ibu mae Campinas anua

Yuinaka nai anu hiweabū nawa washū ha hati yuinaka xarabu mai anu hiwea hatu txanimayamaskiaki. Na habia hati yuinaka mai anu hiweaburā buyamabukiaki, na xinu xarabu kai, na shawe xarabu kai, na habia yuinaka xaraburā bui keyu yama bukiaki. Ha hatibu mai anua nawai buai hutū shanē iburā, shawe inū abu xinu iama kiaki. Haska baini buyamabukiaki, bekayāsma 300 yuinaka unuri bui iyamabu kiaki, haskaya ha abu xinū ha shawe yuiyama kiaki bai eska rabe hayaki betsawē katāwe betsawē ē kairā ayamakiaki. Haska kaini kakī kena kubaī yama

kiaki “txai shawē aka” haskaramē txai xinū? Akubaīyamakiaki, haska kū kaini kai ha shawe hī itāyama kiaki. Haskaya ha xinū hawē berūti txikamawā buai hawē kini anu hiki yamakiaki ha shawerā. Haska unu nai hanu nawaibuanu nukutā xinānā ha shawerā bai namaki baxikuarabanē iamakiaki, haskashū ha txikāmawā mea shākama txakama kē ha hawē kini anu uīyanā ha shawerā nanea iyamakiaki, haskaya ha xinu sina bitā ureā tī iki unu pese sa iamakiaki. Haskani imiskiaki na eskatiā detxi detxipa nū uī misrā.

Neshu miyui

Antonio Gilberto Yawanawá, Ni Ibu mae Gregório anua

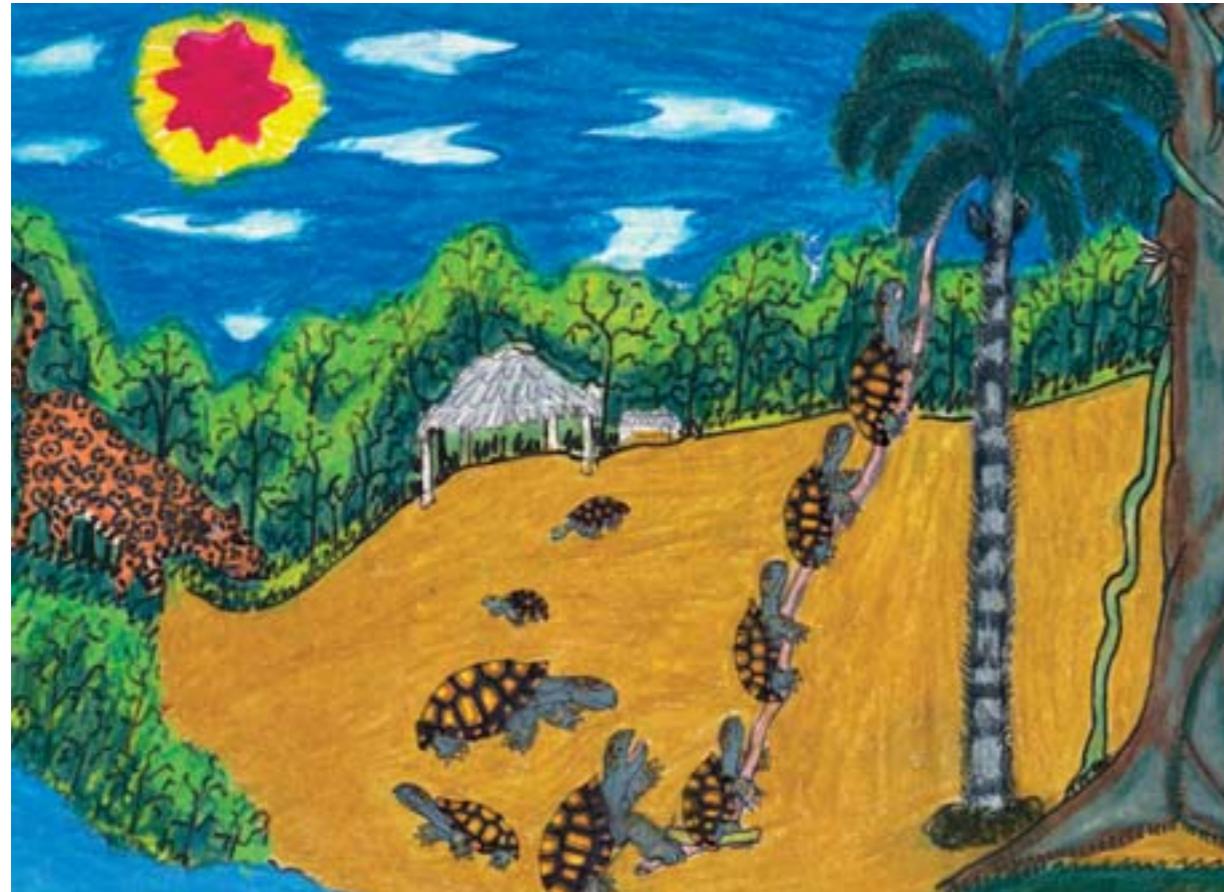
Neshu miyui haskai tae yama ē yuiyai. Huni debe inū besti aīa tū hawē aī yuikī piaya kanawē? Aka “mī hawa duai ikai mī piaya kaismabī aka, kuma kuī shutxi ē pinū ika ikai ayamakiaki. Haska kaini kashū iā kesha shubuwayama kiaki. Ibai kuma kuī huai atanū ika kaya ha iā tūkasha tūkash ikai uī nikē, ha hawē aī nē, yukayama kiaki mī haskai ana benimama ikai?” Hiwetā karinue aka: “Hati neshu ē uīsma ē uī ikai ayama kiaki”. 200 neshu uī iamakiaki, haskaya ha neshu yuxī haki irukaī debuayama kiaki. Neshu yuxinē ha huni debuakinā. Haska bestiki.

Shawe inū inu miyui

*Orlando Peres Vieria, Ni Ibu shanē Cocameira mae Bi Maxi anua inū Isaias Sales,
Huni yusina Chico Curumim Mae Hene Maxi Tupiana makia*

Hanu bai taeirā shawerā shukua ipaunibukiaki mapuirā. Haskarā beyus txakayamapaunibukiaki. Nixpurūwē bushkurūti ikanirā, unu ina ina ikū kaini unu keya tapatā haria banī niaki, tī ika ha banī musha niri ikaya a ha ha! ipaunibukiaki, usākanirā. Ha haskamisbu Ana ikaribū daki inu keneya huyamakiaki, ha hushū uiyā hañdua txakayamaibu uñ tuxi yamakiaki.

Haskaya ha inu iki:

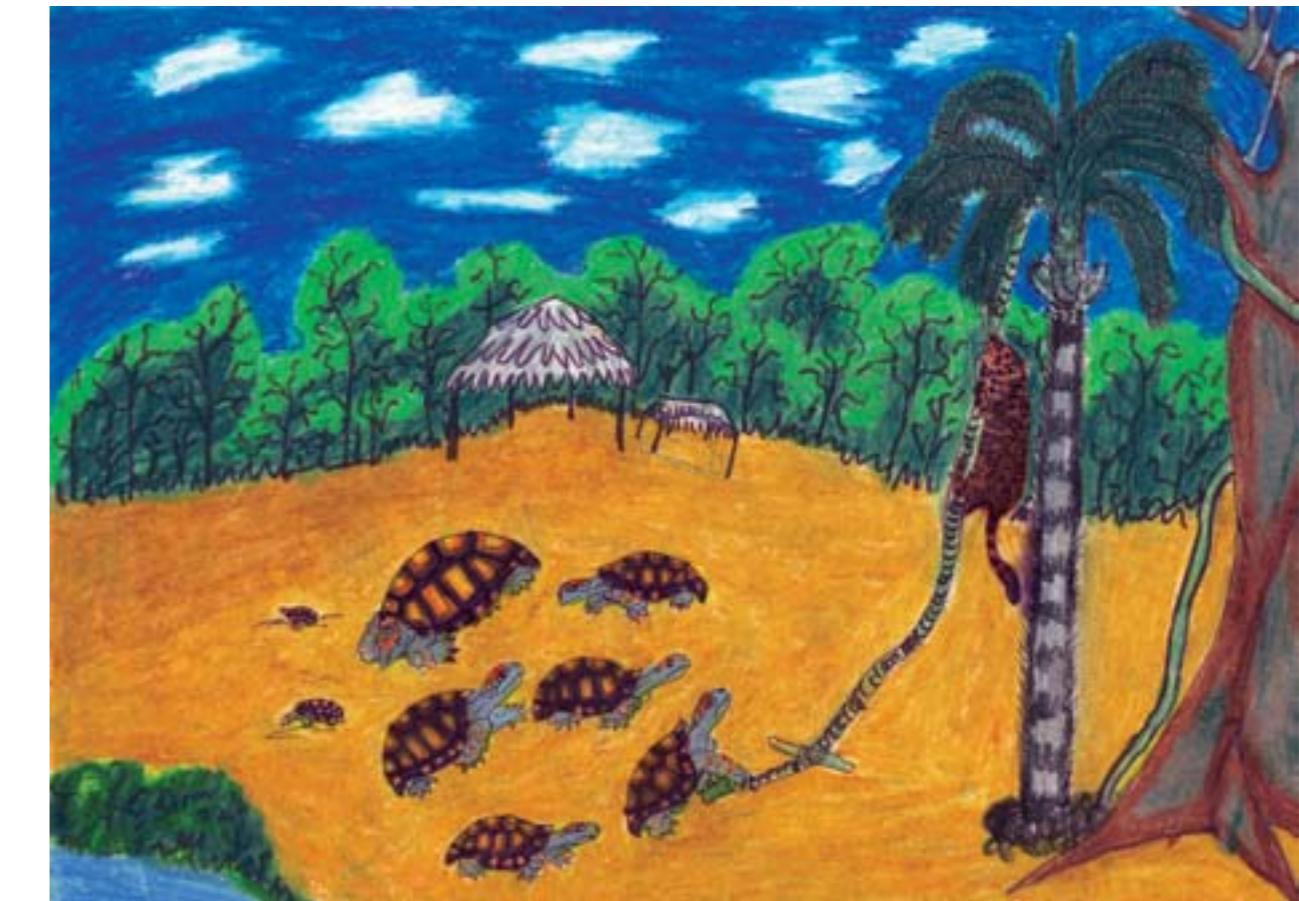
- Ê matube beyusriai? Hatuayamakiaki.

Haskaya ha shawē akī:

- Nukube beyus yamawe mī nukube beyusa menimakirā, nukurā nū shaka kuxi ikairā txatxiamarā miarā mia txatxi tirukirā ayamabukiaki.

Haskaya ha inū kemakī:

- Hamaki ibī matube beyus riai Iamakiaki

Ha shawē akī:

- Haskakenā inue ayamakiaki.

Haskaya ha inu ina kūkañyamakiaki ha hanu shawe ikai bu anu ikama ana manāudi kairā, ha ma ikī musha yēkēwabuanu ikama unu ha nusha memanu kairā. Haskaya ha shawē ha nixpurū ana unuri duakabi atā hene yama kiaki. Haskawa ha inu manaūria tī ikirā ma debua iamakiaki, ha banī musha kenutū txatxi txatxi akarā. Haskaya ha shawē haskawatibuma piyamabukiaki, pinākawē iwananā. Haskaya ha akūbuā pikī keyushū, hawē bake pixta haū bitxi kashke besti ināyamabukiaki. Ha ma pikī keyuabukē haū bene huyamakiaki, hushū hatu yukatuxiyamakiaki mā uīyama ishumē? Iwananā, haskaya ha shawē nū uīyama ishuki ayamabukiaki. Ha nū uīyamaki atā ana hari uīyama beyus yamabukiaki. Haskaya ha haū benē unu haū tae sera txakayama betxiama iamakiaki.

Haskashū txītū kirā ana hatu yuka tuxiamakiaki:

- Shawē mā uīyama kaya ishumē? Iwananā.

Ha shawē akī:

- Nū uīyamaki. Ayamabukiaki.

Haskaya ha inu, iki peki haskakenā ikaini kayamakiaki. Haska kaini ha inu unu nāta huneshū nīkanū daki tae baū yamabukiaki nū inu pishuki iawanā mi mawakanirā.

Haskaibū nīkatā xināyama kiaki:

- Ah, habiabuā xara ea akābuki ē aī ea piākinā. Iamakiaki.

Ana haūri txītūkirā hatu yukayamakiaki:

- Harakiri mā iki ishumē mi mawairā? Hatuayamakiaki.

Ha shawē akī:

- Nū kunu akū pikatsis ikai ika nū mi mawai ishuki. Ayamabukiaki.

Haskaya mā hariri ikama iki ishuki iwanā hatu mebeshushū uī baū yamakiaki. Haskaya ha shawe menitxakama xarabūā awa bitxi bishū hana yamabukiaki. Haū bakē bestitū aka iama kiaki tsumakinā, ha hatu mebē bauna tsua hayama iamakiaki. Haskaya ha haū bake unu nāta nia uīyānā tsuma iamakiaki haū bitxi kashkerā.

Haskaya ha inu iki:

- Iiiii! Matū xara mā ashuki manayuwe ē matu debua keyuairā hatuayamakiaki.

Haskashū betsarakū tetseshū urēshū, habiati tetse keyshū maī mātxīyamakiaki. Ha inawā haskawaitxiā betsarā unu nixpurwē inakūkaini kai unu manāuri dakashū uīyamakikaki, haskaya ha inu manāuri teskātākī betxiamakiaki ha shawerā, haskawashū ha inawā akī:

- Ah! Mī hari kamē? Ayamakiaki.

Haskawashū ha nixpurū shasha aka ha shawe dabeke kirani hui, shebū taske kaī di iama tanakayabaī kerū ikē ha inū hamē benabai inū kayamakiaki, haskaya yumātā tashnikaini kashū ixmī kenayamakiaki. Ha ixmī hushū nuku haska shunabu iakanimēkaī aka haskamaki inawā hatu tetse keyubaina ikanikiki ayamakikiaki. Haskaya dau atāshū ha hatū bushka unuribiakē haririma hamakiri hatu apakeyamakiaki, hatu hanu meribi kuxixmawakinā, haskawa besteī keyuyamabukiaki. Haskawashū hatu yuiyamakiaki, Ana shukua mapuama, nia besti shākawē iwananā. Haska imiskiabukiaki na eskatiā ana shukua mapauama na txaka tibi, na pashku debu inū kaya debuki dakairā. Haskani imisbukiaki na shawe mī betxia kashasi beru ketxake inu, ana hātxamarā.

Hariri nuku nabū, shawe betsabetsapaxarabu pikī inū hawē dauwamisbu

Na pia kiri

Nukunabū nessa inū kimī pikinā shuitā amisbuki. Íka mestē inū íka yushā bestitū amisbuki pikinā hi ikai yanu napushunā, bakebenatū mī piarā mia txakabuamiski, mia txikixwakī inū mia txīkā isīwaikiki, mī mestebutanayarā haska inū yuxī txakabu xarabutū mia txakabuariamiski, haskaya peirā dau wē besti mī akaikiki. Haskaya perā piamaki.

Bake mixtī buā kimī piamarā, yupamiski ika imisbuki.

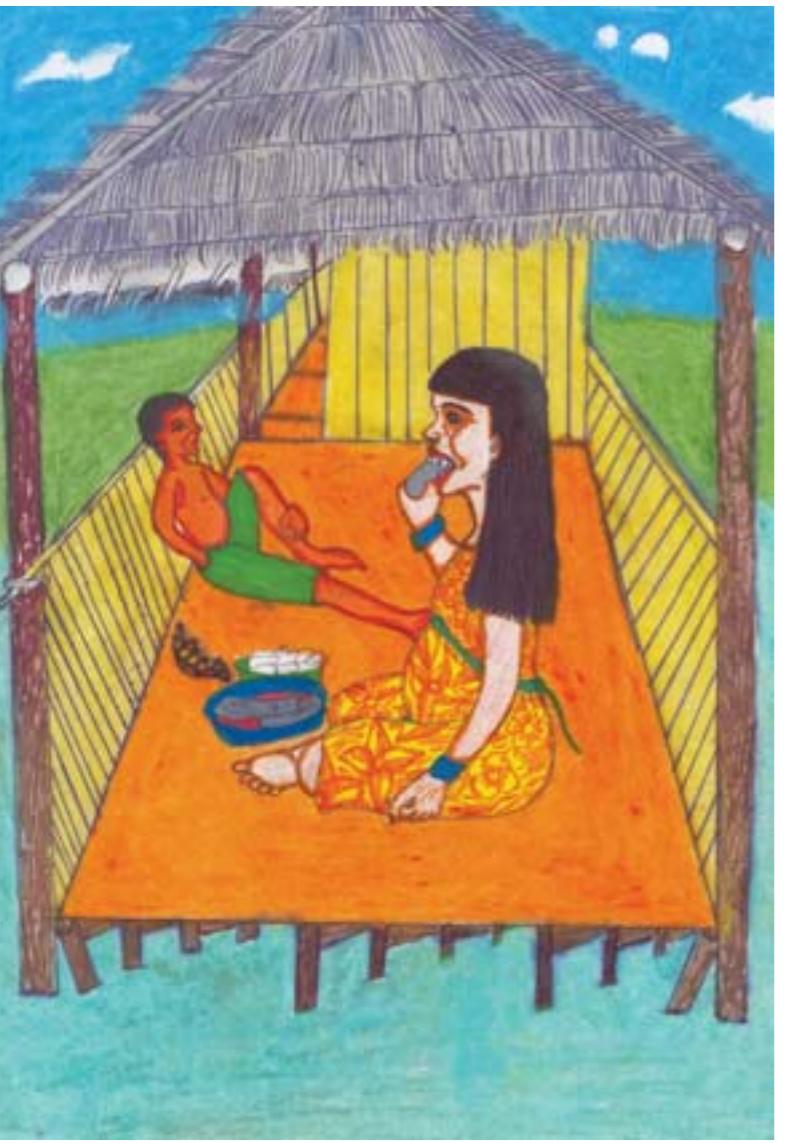
Shawe pikinā shuishū inū huashū nū amiski, hawē shakarā shuitā nū amiski, hawē batxirā huatā ri nū amiski, hanū kaī hawē batxi shubirā habia hawē nami inū hawē takā kapatā nū amiski. Hawē takā pikinā shuishū inū, huashūri nū amiski, txakashunā.

Shawe himirā pae txakamaki. Tsekatibi mī piarā nisū betsabetsapaxarabu kiaki. Haska imis kiaki nimeranua shanē iburā.

Hawē bushkarā íkamestē inū íka yushānē amiski pikinā, hawa menimekenā. Bakextatū mī piarā hawa meniamā inū mī txuxai kiaki.

Shawe huītirā bakextanā pismaki bakebena debumisenā.

Hawē takā mī piarā aību inū hunirā tātsismiski sheta txakabui inū. Haskakē amisbuki íka mestē inū íka yushā bestitū pikinā.

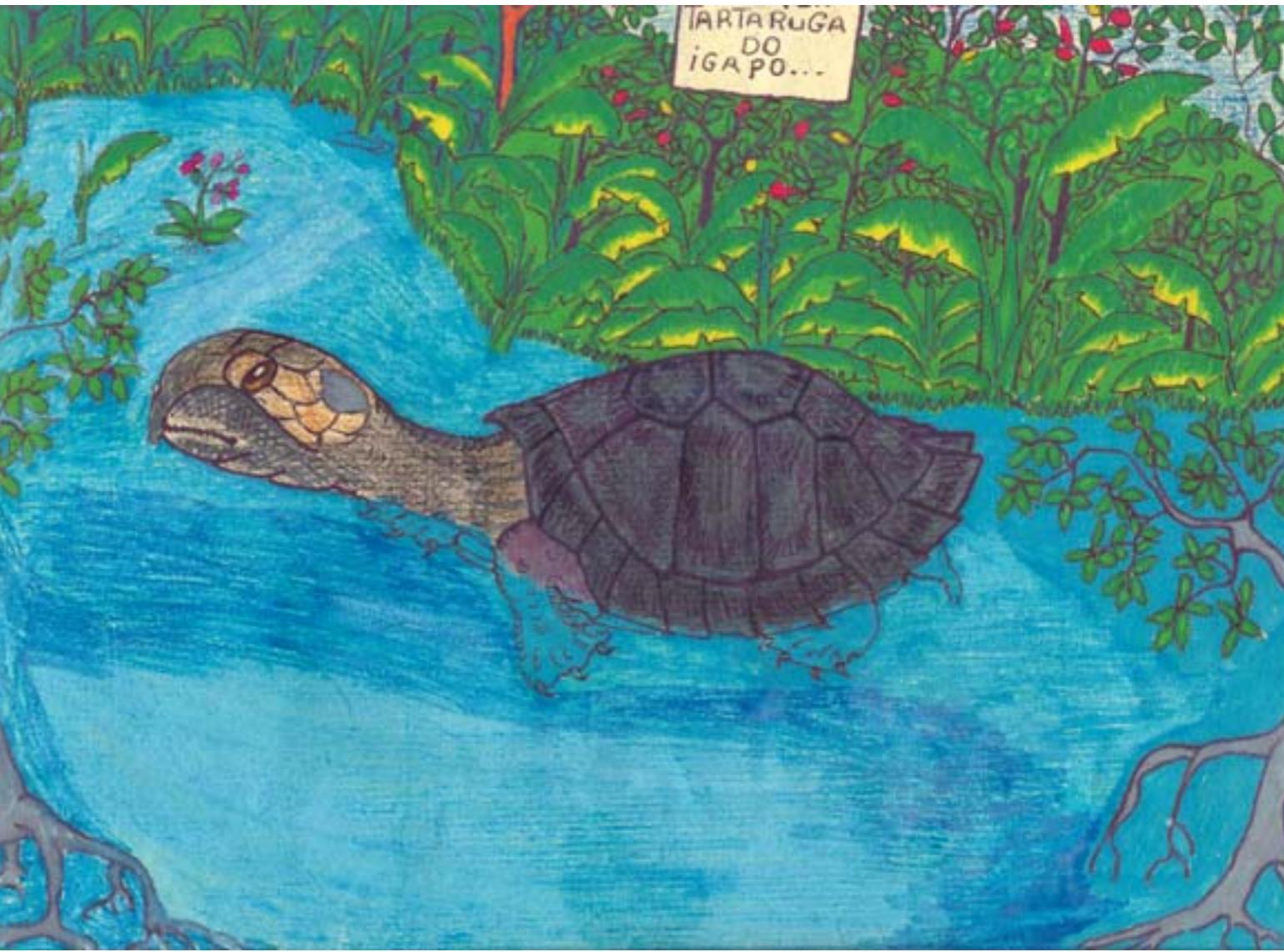
Haũ batxirã bakextatunã pitimaki shawe batxi miskenã su itxakayamairã, su ika tue katsirã isĩ txakamaki.

Aĩbu tuyatunã shawerã pismaki hawẽ yuxĩ pae txakama kenã. Tuyatũ piarã hanubake kaiyaĩ anu himia txakayamamis kiaki.

Aĩbu bestitũ amiski shawe tae pikinã. Hunĩ nã nũ pismaki shawe taerã, mĩ piarã, piaya kashũ mĩ musha teke txakayamamiski.

Aĩbu tuyatũ shawe shaka shuya, tuash ikarã aĩbu imiskikiaki hamẽ tuash ikamarã huni imiskikiaki kainã.

Shawe hina pikinã aĩ baibubestitũ amisbuki bake aĩbu haũduayakatsirã.

Dauwa xarabuti

Nunū inū I rā nesā haibu kiaki, mī nesa usā nā henē kasmal pashkū mī kai mia Í amiskiaki. Hanū kañ nunū kasmal mī I usanā mia nesā amiskiaki kupikinā teshu su akī inū mia yusmauri teshkiwamiskiaki habia hawē teshu keskawakinā.

Shawe 14 maya ya mī betxiarā mī pe kiaki, shawe 14 maya yarā yuxibu imis uyāmaraka.

Mī atī shawe bushka shuishū tī akī pewashū sheni kapāshū mia mapusharā mī txuxa miskiaki. Haskakē nū imiski shawe bushkaki dateirā.

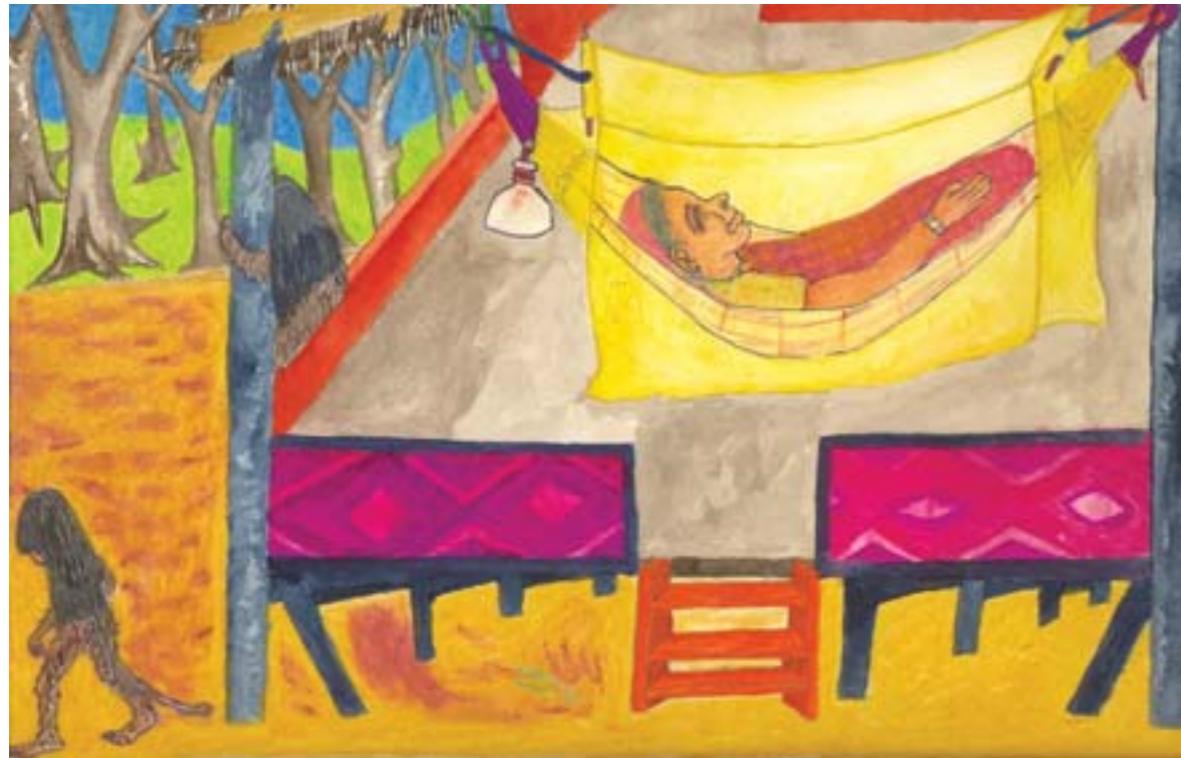

Shawe peshu mī shui shū dutuima wē ikirā eskatiki: shawe benenawenā aību atiki, hanūkañ yushānawenā, huniki atiki. Haska perā ha nawatxakayamaitunaki, hawē aību dae wakī inū hawē huni daewatirā, huni kasmal aību patapa txakama txuxa habia shawe keskawariakinā.

Shawe bushka shau mī kukatsa henerā hawē betsa txuxawatiki. Habia hawē peshu keskariki.

Shawe peshu mī disi bu ki neshearā hatu nesha kiri mī paei kiaki.

Mī disi bu ki shawe peshu neshaburā ana mī uñnanāismakiaki.

Dau hawē pewati xarabu

Shawewenā hawē yuxī nitxītiki. Shawe bake bishū hanu bakexta naximatianu datxutiki. Haskawashū bakexta hanu naximatiki, haū usha xaranunā.

Shawe shakarā hamapaixaxabu nitxī katsi kuatiki, bi inū, xiu inū dunurā.

Shawe shakarā dau peki: kuashū dutu pewashū, mī musha teke xinanu mī pusharā ma tsekeas miski.

Shawe peshurā mī disi dispiki neshatiki kekeama ikatsirā. Mī kaskawarā ha yuxī datekī ana mia mei huismakiaki.

Haburukū banibu yuxibu anua

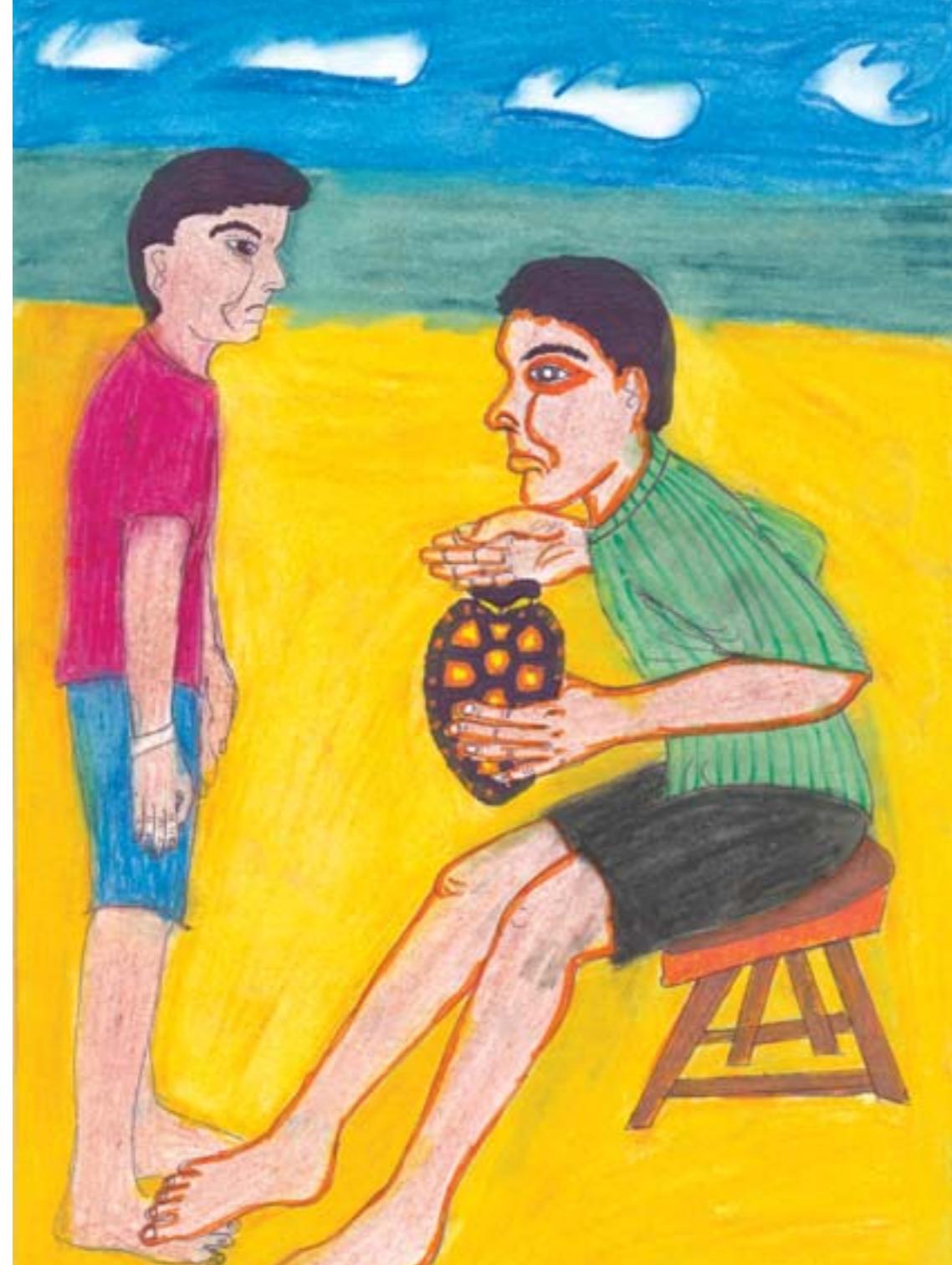
Ē epa inū nukunabu ma menixarabutū yuinunā ushe bena tiā amisbukiaki neshū batxi pakekinā. Haska kenā ushē hatu imamiskiaki pakema taewakinā.

Dekuyati

Shawe 14 maya yawenā mī dakunī nai, dekuya txakayama katsirā.

Hawē shakawē mī dakuninarā mī yupa inū bui, hanūkaī mī dekuyai.

Uĩ betsá xarabú

Pui kamã akarã neshuãñê beru txakabuamiskiaki.

Hawé batxi shakarã nû naismaki su ikama ikatsirã.

Hunikuñê shawe bake bishû mimawa tiwamiski e e itiwakinã, haskawakinã pupu nitxikî inû yaminawa kena riamiskiaki.

Shawe nushakarã matekeai anu maiwa tiki haû ana matekei inû haû payukuama inunã.

Isī xarabu shushawati

Neshu Teshū kupia

Hatū kupikñā teshuki amiski, tebesh daka miski. Haskairā neshuteshu nū pimis nuku amiski. haskaya namairā ha bia neshu imiski. Haskaya dau wakinā na xarabu atiki:

1. Neshu teshu pei.
2. Bashawa kabia pei
3. Texka pei shukuya.

Hatiwē ūpushki yuwatā tetxix itiki hawē tsāsnā.

Shawe batxī kupia

Hatū kupikinā su amiski mapukirā, haskairā hawē batxi shubi nū pimis amiski. Haskarā kani kiakirā yane tue ama beshuka kūkaī miski. Haskayarā dau wakinā na xarabu atiki:

1. Nuī pei turu shukuya
2. Shuni pei keneya pei
3. Yuxī keshka pei

Hatiwē ūpush matsipaki mamustā mus atiki hawē tsāsnā.

Nesā kupia

Hatū kupikinā teshuki amiski hara kiri terabeke timawakinā. Haskakē nesarā usā timaki, usānā teshkināki. Haskayarā dau wakinā na xarabu atiki:

1. Nessa kate pei.
2. Nesā paubī pei

Hatiwē txiki shanawatā tetsa mana tiki, ma ika, ma ika sirā. Haska inū hutima mixki iatiki ha mī teshkiyai yaurirā.

Neshu batxī kupia

Hatū kupikinā teshuki tesereme miski, su ika ewapama xaraburā. Haskairā na hawē batxi pikī na ibu pikī nū amis imiski. Haskayarā dau wakinā na xarabu atiki:

1. Nesa kate pei
2. Nesā paubī pei
3. Neshu teshu pei
4. Make sheta pei dania

Hatiwē ūpush matsipaki mamustā hawē mus atiki. Hene timaki.

Shawe txīkanē kupia

Hatū kupikinā txīkā isī wamiski, usha namairā habia shawe uīmiski. Haskakinā dau wakinā na xarabu atiki:

1. Shuni pei beshna (shawe txsheki)
2. Shawe pui pei
3. Shuni pei keneya pei

Hatiwē ūpushki yuwatā hawē txix itiki. Haska inū ha hawē txishekiwenā txiki shana watā tsi tsa manatiki, hawē tsaīsnā.

Shawe betsapa xarabu na hati hene na mae xarabu Acre anua haska

Na eska tianã na shawe betsapa hene nua xaraburã ana itxapa na ipauni keskama eskarabes txakamaki, ha ma itxapama kayarã neshuã inã neshu kayaki na habia Amazônia keyuanurã. Na mae xarabu tibirã ma habiaskari xarabuki, na mae maewã ã txaima xarabu inã na mae hene ewaska xarabu hanu nawabu ha nemaki mapuai burã. Mae haskarã eskarabe, nã meniki.

Hunikuã buãnã na habia shawe betsapa xaraburã na habia hawẽ batxi inã hawẽ iburã pikubiranabuki. Hanu unu manãkiria nenu ã hui taei marã, na habia ã shanã besusirã hamã ipauniki na habia hawẽ batxi inã hawẽ iburã. Hanu haskarã hanu shashu itxapa na eskatiã haya keska haya riama inã, hanurã na habuã hatu mabu meniai besti mapua ipaunibuki, haska ha nawabu hiweirã hene kesha ikama unu namerã bã tsai ika ipaunibuki, hanurã na eskatiã keska hene kesha hiwe bainabumarã. Hanua ha bã keyuimakenã ha hati unu namerã hiwe pauniburã ana hari ikama hene kesha hiweikeyu birani mabuki, haskashunã ha shawe betsapa xaraburã keyu biranimabuki na bishuã pikã na bishuã hatu meni birãkinã na habia neshu inã neshuãnã. Haka inã ha habia ha shashu buãkã inã na habia nuku mae ã txaima hiweshuã bishuã pikã ariabirananimabuki, haska inã na habia huni kuã buã na, ibu atxishuã pikã inã na habia hawẽ batxi bishuã pikã ariakubirãxinabuki.

Haska na hanu nã hiweanurã unu manãkiri maewã inã unu maikiri maewãkã ha shashu nawabu na habia uiyã inã bariã mapukã ariamisbuki habia na nukã mae dapi hiweshuã inã, haskawakinã na habia mexumerã inã na habia bari keya amisbuki.

Hanurã habia ea yauni shãskarã mexu mera ã niria pauniki hawẽ batxi bikã na hawẽ ibu atxinã ikarã. Na hatiritunã ha hawẽ batxi tuxiai bishuã nawa meni riapaunibuki, ha haskawa kubirã xinabukenã ha nukã bakeburã ha neshuãnã ana meni bumaki uãsbumarã makeyui ma kenã. Na unurã ana haska nã abuamaki na shawe betsapa xarabu kirirã.

Hanūkaĩ ha Bari 2000 tiã ë ni ibu dayai tae kiranimarã, hanu ë tapĩ biranimaki hariri daya tirã, hariri shawe betsapa xarabu mekekĩ inũ duawatirã, ha neririrã mekea nũ xinã biranimaki, batxi pake baikẽ ana meama habiari hene birãkinã ha mapeke kaĩ pake tãkẽ haũ betxiama inãbũ iwanã maxi beri beri abirãkinã. Na eskatiãna ma hanúkaĩ neriri huikiki habia nã dama taewa bia birã xinarã, haskawakinã haskawashã ana nã pawa tiru mëkaĩ iwanã nã abirani ikai.”

José de Lima Kaxinawá, Nã ibu inã shanã Mibayã mae Bi Maxi anua, Gilson de Lima Kaxinawá, yusinã shanã Mibayã mae Bi Maxi anua, Antonio Alberto, Nã ibu inã shanã Goiania mae Bi Maxi anua, inã Amiraldo Sereno, Nã ibu inã shanã Segredo do Artesão mae Bi Maxi anua.

“Nuku nabã yuinunã neshurã hayatxakama ipaunikiaki. Haskaya nawabu habuã hi biai, baka biai, yuinaka akai inã na habia nuku uĩ yushã bikubirãkã yamawakubirã xinabukiaki. Akã atxishã hatu menikinã keyukubirã xinabuki. Habia ibu inã hawã batxi bikinã, hawã batxirã na bunãti ewapa haki mixpu amisbu mata bipaunibukiaki, haska txanirã mestebu inã yushabu imisbuki. Na eskatiã neshu uĩ kinã unu nã hiwea manãkiri dabe inã besti shaba kashã mĩ uĩyai, unu hanu yaminawa hiweabuanurã hariarã pa kanikiki mawaira yaminawa buã piamarã. Haskakẽ nã akai haã itxanã iwanã puku kinã, ha haskawakinã na eskatiã besti xinãkã akama, ha bebã kiria beshanaibu xinãkã nã akai.”

José Nilson Sabóia

“Neshuãna na mae anurã ma haya ipauni na eskatiãna ana hayamaki, habiska biakenã ma ana beikiki. Ë epã uĩma kiaki, nua Cachoeira do machado anu hikikinã, nua ewapa hanu dunuã inã kape ewapa hayarã. Unu nua nu hikikaĩ uĩ makiaki dakarã”. José Nilson Sabóia, AAFI da aldeia São Vicente, TI Kaxinawá do Rio Humaitá.

José Nilson Sabóia

Txite hanushã neshu yunewati - mae mexupabu inã hunikuãbu hiwea mapuyanua.

Mae anushū hariri neshu uīkī meke baina

Ha nuku nabū, na mekeshū akī na mekeshū hawē batxi biabumarā, ma bei kubañkanikiki. Ha haskayarā harakiri nū hatu meke bañshani mēkañ nū xinā bainaki, haskakē na shawe betsa betsapa xarabu meke bainakirirā pe ē uyañ, nukū mae anurā ma itxa kanikiki. Unu ha mekekī inū na uīkī nūwa birakī unu ha nuku bebūkea hañ keyuama ishanū nū aki ikai. Ha nuku nabu hiwe kubirāxinaburā na daya meke baina kirirā menima iku birabuki, hanu yuinaka hanu mema txakama kenā, na neshu inū neshuā mema txakamakenā. Nuku nabunā yuinaka xaraburā mekeama ikubiranabuki, hanu mema kenā. Hamē na eskatiānā, itxapa uīkatsirā nū meke bainaki. Kayanā neshurā mema txakama uī kubirā xinabukiaki, hamē na estianā habiaskari uīkatsirā nū mekebiranakañ, na hawē batxi bishū tuxamashū puku birākī inū. Haskawa bestikī nū hatu atiaruki hañ ana pa biranübū meke birākinā, ha mekekī nū haskawarā pa birākanikiki. Ha daya eskatiā nū abiranai, na meke birana kirirā, unu ha bebūkiria xināta nū hatu ashūbiranai na dama yume biranaibu xinātanā. Na daya nū eskawa biranairā habia dasibis nū hatu pewashūbirā shanai meke birākinā na habia nuku hunikuñ inū na habia nawabu nuku dapi hiwe bainabu inū, na habia betsa xaburā.

“*Ē uīyānā hatiri mae ana hayama inū na hatiri ma eskarabes kūbiranikiki, haska kē nū abirani ikai nukunanu meke birākinā, unu nukū bababu inū nukū bakakebu inū na ana kañ birāshanaiburā, hatu mekeshūkina.”*

Jorge Domingos, Ni ibu shanē Nova Fronteira mae Hubeya

Ni ibu Jaime Metū
nushu ina bishū
tsuma - Centro de
Formação dos
Povos da Floresta

Neshu beke xarabu txite anua barī yu kani

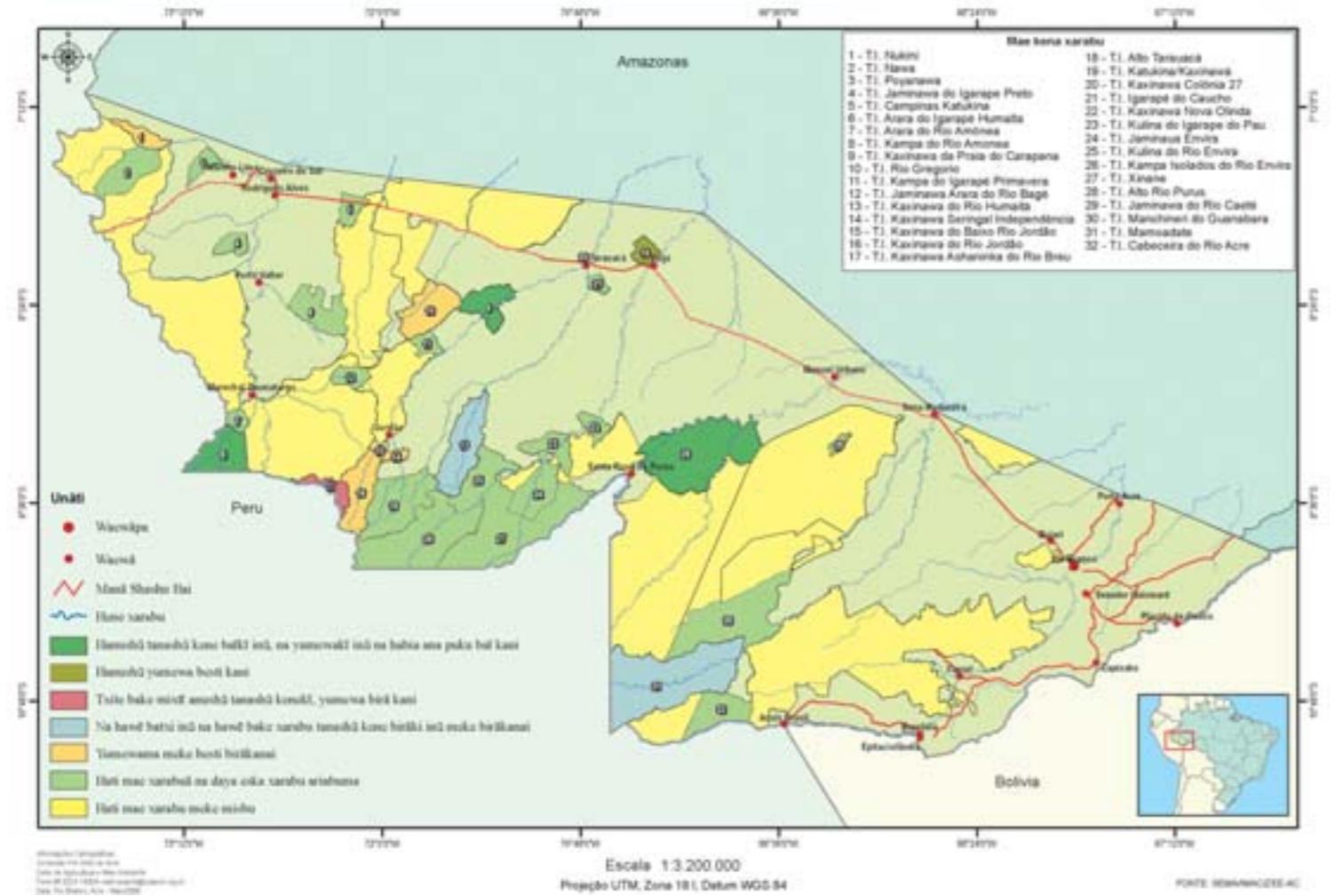
Na hati mae xarabu na Acre anushū shawe betsapaxarabu me birākanai

Na neshu yumewakī inū na mekekī inū, na tana birana kirirā ni ibu xarabutū abirākanikiki mae tibi xarabuanurā. Na nū ni ibu xaraburā na dayarā mae tibi ewa kūkaina nū abuai, na mae tibi hatibuā yumewa katsis ikairā, haskaya na shanē xarabu ma habuā yumewa taewa birākanairā, na hati nuku nabu betsapaxarabu taewariama xarabuā uīta habiaskariwati abirākanikiki. Na daya nū abiranairā na hati shawe betsapaxarabu mekekī inū na habia nukū mae tibi haū pa txakayama nūbū nū aki ikai, haska inū habia pa txakayamaibū nukunabuā piñū nū ariai ikai, haska inū habia yumewa haska misbu mēkaī iwanāri nū aki ikai.

Haska inū neshu keneshū inawakatsis ikī bikinā ma hanu inawati hayatū mī akai, ma txite mī haya inū ha mī shanē anua habuā mia merabewai mī hayarā, hamē haskama bishū unanumas mī akarā nuitapa riakanikiki. Hanūkaī hawē batxi bishū tuxamashū pukukatsirā, ha bishū mī maiwaima tuxi tanaibū pātukū mī pukuima ma shaka kuxi tanaibuā mī akai, ana haūdi iānē kasmai, pashkū kasmai kayā pukukinā, haskawashunā haska kanimēkaī mī uīkī tana kūbainai ha haskawakinā Ni Ibu bestitū akama yusinā kasmai, ha hatibuā una uyaī buā ukubainaki nuku nabuya yubakatā inū Ni Ibu be yubakatanā.

Haskawakatsirā habia nuku nabube yubakai petā nū abainaki ha nū akatsis ikai akatsirā.

Hati mae xarabu na Acre anushū shawe betsapa xarabu tanashū kene birākī inū meke birākanai

Shawe betsapa xarabu mekekī hariri abirana: Na hunikuību mae tibi anushū haska xinā kanai

Na shawe betsapa xarabu, neshuā inū, neshuā inū, shawe meke birā katsirā, na habia hati hunikuību na mae tibi Acre anu hiweshunā, habia hatumebi yubakatā kene birākanikiki hariri meke baī katsirā. Ha hati shawe betsapa xarabu keyuama inū iwanā inū unu hatū bebū xinā birākinā, hariri meke baī shanaibu yubakatā kene birākinā. Unu ha mae Shawayā nushū inū, Maxi Tupia inū unu ha mae betsapa xarabuanushunā ma habiaskawa keyu birākanikiki, ha hariri daya shanaibu xinātā kene birākinā unu hatu uīma riakatsirā. Unu ha mae Bi Maxi anushū inū unu ha mae. Hubeyanushunā ma habiaskariwa birā kanikiki, ha hariri una kenarā hariri shawe betsapa xarabu nū meke baī shani kiaki.

Ha shawe betsapa xarabu meke baītirā ha hariri nuku nabuya nū daya shanai yubakatā aka ki, harakiri nū meke baī shākani mēkaī xinātānā, na harakiri bebükiri nū xinaī mēkaī inū, na harakiri ana keyuama nū meke baī shanimēkaī inū, na hawē batxi bikī nū haskawashanímēkaī kenekī inū, na habia hawē ibu mekekī nū haskawashanímēkaī kenekī akubainaki. Haskawakinā ma habiaskawa pe tanaya mī akai. Ha hariri dayarā habia dasibis pewa biranikiki, na habia nuku nabu hatu tapīmakī inū, ha mī haskawa unu ha pa tanaibū habiatitū piti mī hatu tapī mai kiaki.

Ha shawe betsabetsapaxarabu hariri meke baina kene birākinā besti txaitū akama habia ha hati ha mae anu hiweabu itxashū abirākanikiki, hariri meke bainarā, hariri nū daya kaishanairā, ha haskakinā habia ha hati nuku nabu ha mae anu hiweshunā tapī birā kanikiki ha mī haskawarā, habiarū nukū nū axiā, habia hariri nū hātxa xina kiri tapīta daya kiranirā.

Ha haska uī birākinā habia dasibis ha mae anu hiweshū abirākanikiki, haskarā pe ki. Ha haskawakatsirā habia dasibistū nū tapī keyu bestiaki habia hati mae anu hiweshunā.

Tuxi tanaya txitewashū pukuaki ewaskaburuakabitanya, kayā inū txiteanu inū, pashkuanu inū iānē inū habia hanu nū pukukatsis ikaiyanu pukutirā, haskawakinā “haburukū bani yuxibu” nū merabewai”.

José Nilson Sabóia, Ni Ibu shanē São Vicente mae Hene Shawayā nua

Hariri meke katsi xināshū kene biranarā, eā ē uīyānā habia nuku ni ibubu shūskutū hātxashū nū abiranai, unaki kene birākinā, ha nū uiyā pe xarabu bestirā. Ha haskawakinā habia nukuna nū pewa biranai, ha hariri shawe betsabetsapa xarabu nū meke baishanai xinātā kenekinā. Na iānenua xaraburā na habia kayanua inū na hanu batxi pakeaibuanurā, na hariri nū yumewashanairā, ha yumewashū hatu meni baikī nū hariri abaishanairā. Ha haskawakinā haū keyuama inū iwanā shūska nū aki ikai, hamē nū haskawama beishurā nukū bakebu inū nukū bababuanā uīyama iriatirubukē nū aki hawē miyui besti nī ka tiru bukenā. Na ma mae betsabetsapa xarabuanua ikaibu nū nīkamis keskairā, hanu haya ipauni na eskatia ana hayamarā.

Eā xinākinā haska ē amiski, haska inū haskawairā habia nū menirai, hariri tana baīti menirā, na hariri hiwe misbi menirā, na habia ha yusinā xarabū ha yumebu xarabu hatu yusikī hatu uīmariabirā kanikiki. Haskawakī habia nū hatu tapīmariabiranai na habia yumeburā, na huni inū aību ewa xaraburā, na īka mestē xaraburā, na hati buā una uībiranaiburā, habia hati nuku nabu nukū shanē anu hiweaburā. Haskakē nū aki ikai hariri nū meke birāshanai xinātā kene birākinā”.

Ea ni ibū Jorge Domingos nā ē haska xināi ē xinā kirirā haskawairā hariri dayati ē meni riai.

Hariri neshu meke baina: mae Bi Maxi a nua

Shawe betsabetsapa xarabu meke bainaki haskawa katsirā yubekai pe yuaki. Mekekī inū hariri nū meke baī shanai inū, haū pa shanūbū pukukatsirā. Akī taewakinā nuku naburukū hatu tapī mayuaki, ma yama kubaī kanikiki mekekī inū haū pa shanūbū puku nākawē iwananā. Nuku nabunā ikuākī pewakī inū tapī kī pawa bainabuki, na mekea kiri inū haū pa shanū puku bai narā, shawe betsabetsapa xaraburā habia nuku hinikuī buā pitiki. Haskawa kinā nuku nabunā ana mawaira piabuma hanūkaī meke baī kanikiki”.

José de Lima Kaxinawá, Ni ibu shanē Mibayā mae Bi Maxi anua.

Menibainakiri

- Na eskatianā ana shawe betsabetsapa xarabu na nāta keabu inū, na habia nukū mae anuabu, hatu menikī inū ana hatu ināmaki. Na ewa xarabutunā habuā akanikiki pakekinā, haū pa nūbunā.

Yusinā Siāne neshu batxi bishū bunātuki nanei - shanē Mibayā mae Bi Maxi anua

Yumewa

- Yushā hatū batxi pakeai yumewakatsi atxikinā ma txite inū maxi hanu paketi, inū bene hayatū akaki haū pa nūbunā. Haska hayamatū mī akarā habiarishū pawayupanā mī txakabuatiuki;
- Hawa xarabu unu mapushū pimisbu mēkaī tapīaki;
- Ha hati pimisbu xarabu txite ē txaima inū kesha bana bainaki;
- Ha hati shanē txite hayariamarā, hanu ati pe benaki ariakatsirā;
- Uīkī inū meshtā ki, inawakī ha pimis besti mī pima haskai mēkainā, mī shau dutushū pimamarā;
- Shawe inawakī taewariaki.

Haskawashū yumewati menia

- Haska washū yumewa pewati SEATER inū, CPI, inū na betsa xarabu habuā yumewamis, inū Ibama yauni yukaki, yumewa pewakatsi inū isī biama inūbū haskawatimē kainā;
- Ha mī yumewa haska kanimēkaī uīshū kenekubainaki;
- Hawē yumewati shae inū mabu bikinā, AMAAI-AC inū ASKAPA wē taeshū IBAMA inū, SEPI inū, SEATER, yukashū biaki;
- Hanushū yumewati shanē mibāya inū, shanē bi meweanaua yumewatiwakatsirā, IBAMA keneshunaki.

Haū pa nū ana haūri pukua

- Neshuā bake IBAMA yukaki, haū pa shanūbū, hene tarayanu nukū mae merā pukukī iā xarabu anu puku tirā, haska inū hatiri yumewatirā;
- Txiteanurā hati yumetiru besti akaki yumewakatsi pukukinā, haskawashū ha hati tesheirā eswaskabu tanaya hanua yumei pe tirubu anu pukuaki;
- Hati txite hayatunā bari tibirā hatiri inawakatsi pukushū, hatiri haū pa shanūbū ana haūdi pukukubainaki;
- Na habiati mae anua hanu habiatitū puku kubaīti yubakaki, ushe maio rā;
- Ha hanu yumewati hayariamatunā, habia maxīshū tuxamashū, unu hanu haū ewaskanū pukutianu pukua ewaskabu tanaya puku kūbainaki kayā kasmai iānēnā;
- Mae tibi shunā hati haū pa shanū pukuimēkaī tana kūbainaki.

Pia

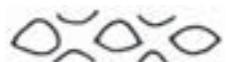
- Neshurā hanu kayā pa txakayamariamakenā piyuamaki, ha mī yumewa ma pa txakayamatanyaya akaki pikinā.

Nuku nabu inū ha hati nawa nuku dapi reweabu hatu tapīma

- Ha ma nū axiā ha nawabu nuku dapi hiwebainabu hatu itxawashū hatu tapīma inū hatu iweshū uīma kubainaki hatu tapīma pewakatsirā, haska inū habia hatube yubakatā daya kūkainaki;
- Ha hati nawabu nuku dapi hiweaburā na eskaxarabu habuā meaibu hatu yuishunaki IBAMA inū betsaxaraburā haū hatu tapīmaria nūbunā;
- Hanushū una uīti anushū yumebu xarabu habuā una uīyaibu ha nū dayai hatu yuikī inū na ha menimaxarabu hatu yuikī tapīma bainaki;
- Hatu itxawashū ha nū dayai hatu yuikī inū ha hatitū tapīriama xarabu hatu yuibainaki;
- Nuku naburā, na mekea kiri inū na duawa baina kirirā nukumesti akama hatubetā abainaki.

Hatu tanakī inū meshtā baina

- Nukū shanē tibi anushunā, neshu inū, neshuā inū dāpānā ha yumei inū ha pai haskaibu uī kubaīshākanikiki, haskaya shawerā betxishunā hatitū yumewakatsis ikī yumewakī inū hatitū pikatsis ikī pishākanikiki;

Neshu inū, neshuā inū dāpā mekekī inū uībaina

- Hanu pakeaibu tianā haū nawabuā haū batxi bikī inū haū hatū pakeai bishū piama inū bunā maxī kesheaki. Bishū pawayukatsirā.
- Hanu hawē bake puku xīshunā bari betsā binukī uītātanaki haū bishū piama inūbunā haū unanuma pa xara shanūbunā, hanu mī pukuimanu uītātākinā.
- Hiki keneshū maxi tibi nitxiāki, hatu tapīmakinā;
- Ha hanu ni ibu kaitibirā una bushū ha hati neshu uīyai tibi kene kubainaki, ha hati mī unātiwaima kene kubaīkinā mī txixukimakasmal mī kene netaīma uī shū ha unaki kene kubaīkinā haska habiati kayamēkaī uīkinā. Haskaraibu uī shunā ikis pewaki.

Ni ibu Benkī mae Amoneanushū neshu batxi bishū maiwaima 70 shaba binutā ma tuxi xina tashani kani - shanē
Apiwtxa mae Amonea nua.

Hariri shawe betsapaxarabu meke baīti mae Purus anua

Na hariri shawe betsapaxarabu mekebirāti kenekinā ni ibu xarabuā inū na hati shanē anua shanē ibubu itxaxishū axiābuki, mae Purus, shanē Moema ushe novembro Bari 2005 hariri meke birāti una uīkī axiābuki. Na hariri shawe betsapaxarabu mekekī inū na tana baīti inū, na uī baīti na mae Purus anushū nū axiāburā, 5 bari binutā nū uīshākanai haska nū axiābu mēkainā”

Shanē ibu xarabu mae Purus anu hiweshū axiābuki na kene kinā.

1. Neshuā inū neshu

Hanu hawē batxi maiwati

- Pakekī taewariabumakē maxi hanu mī maiwashanairukū unātiwayuaki. Maxi hanu mī hawē batxi mī maiwashanairā kashū uī tātāti pe anu akaki hiwe ē txaimarā, mī haskawamarā hanu mapukī betxishunā bimisbuki ha mī maiwa xinarā. Mī haskawa katsis ikamarā habia mimebi akaki maxi bishū di akinā hawē keyataparā 1,5 metro akaki haū ui ikī ha hawē batxi mī maiwa xina haū txapuwama ishanunā, haskawashū kenekī pewaki haū hanu ina xarabu nikī pemakī inū na habia hunikuī kashū haū biama inunā;
- Ha maxi hanu mī maiwa xinanurā, keneshū tsamīaki, ha maxi anu nū shawe betsapaxarabu mekeai, iwanā hatu uīmakī inū hatu tapī makinā;

- Habia ha hati batxi mī maiwa xinanurā hi ki keneshū nitxī bainaki ha hati batxi inū ha shaba hanu mī ashurā;
- Hatiri shanenā habianus itxatā habia maxi besti txai anu akatsi yubaka shākanikiki. Haskawaburā kashū uī tātana pei inū na habia ha ni ibubuā hatu itxawa baī hatu dayama pe ishanikiki. Ha hati shanē itxatā dayairā hati ishākanikiki:
 1. Nova aliança yabi Morada Nova inū Novo Recreio;
 2. Nova Fortaleza yabi Nova Fronteira;
 3. Novo Lugar yabi Nova Moema;
 4. Dois Irmãos yabi Novo Marinho;
 5. Porto Alegre yabi Porto Rico inū Nova Vida.
- Ha nawa shanē Dois Irmãos dapi hiwearā grupo 4 buya ishanikiki dayairā.

Hawē batxi bikī inū bishū maiwa

- Ha hati shanē shukushū habia maxi anus maiwa katsi yubaka xina burā habiati itxatā ashākanikiki hawē batxi bikinā. Habia shanē tibi kea batxi bibiashunā, habia maxi besti txai anu ashākanikiki maiwakinā;
- Ha hati yumebuā una uyāibuanā aria shākanikiki batxi bishū maiwakinā, haskawairā hariri meketi meni inū haskakī meketi meni birāshākanikiki na habia hati yumebu habuā una uyāibu shanē tibi hiweabuanā;
- Hatibuā batxi bikashū bikinā haskawashū biti kaya keskawaki. Ha hati ni ibu xaraburā ma menibuki haskawashū bia txapui inū txakabuisma uī misburā, ha bikī mī haskawa debuisbumarā. Bikinā eska xarabuaki:
 1. Bi kairā hutima kaki;
 2. Uīda kayashū akaki basākinā;
 3. Hawē batxirā dabe dabe akamaki;
 4. Batxi betsana mī bishurā kapāmaki;
 5. Haū isū dabukū biaki;
 6. Hawē batxi bishū bekinā haki betiki beaki;
 7. Ha beshū maiwakinā basākī, 25 cm washū akaki;
 8. Maiwakinā hana pewabainaki ha haū hushu mixtī manākiri besūkinā.
- Ha hati ni ibubuanā ha hati batxi biaiburā ha una habiaki shawe betsapaxarabu tanabañtiki kenebañ shākanikiki.

Hanua shaka kuxi nūbuā pukuti

- Tuxi tanaibuanā ha hati ni ibu ma hanu pukuti haya xarabu besti ināyuaki, ha hati hayamatū haū ayunūbunā. Ha hati ni ibubuanā hawe nabuya betā txite hanu pukuti wa shākanikiki. Ha hati hawē bake tuxi kāshurā, hanua shaka kuxiti anurā 90 shaba besti binu shākanikiki, ha hati binu tanaya ana haūdi nitxī kasmakī txite ewapa hanushū yumewati anu pukubainaki.

Ana haūri nitxībaina

- Ha hati neshu bake yumewakatsi txite anu nū pukuamarā, ha 90 shaba binutanayarā, ha habiati shanē anua itxabañ ianē kasmai kayā pukuaki. Ha haskayarā ha hati ni ibu xarabuanā ha nitxiañbu kene shākanikiki, hati nitxī kani mēkainā.

Yumewa

- Hatū yumewa katsis ikinā habiati hawenabuya betā ha habia hati ni ibu itxatā txitewashākanikiki;
- Ha txitewashunā hanushū pimatiwariaki. Hatū yumewakinā ha ni ibu ma hanu yumewati hayatū besti ashanikiki. Ha yumewakinā eskawaki:
 1. Ha pimis xarabu amaki pimakinā;
 2. Hi xarabu mātxishunaki haū hanua barī yu nūbunā;
 3. Henerā mexu txakayama keneamiki;
 4. Neshu puku kinā hatira akma habia hati ha txite anu mapua pe besti akaki, dabe inū besti neshu 1 metro² anurā.
- Ha hati ni ibu xarabuanā 6 ushe binuai tibi tanashū uīkubaī shākanikiki, haska ewakaya kani mēkaī iwananā;
- Ha shanē txite hanushū yumewati hayatunā IBAMA betā pewa ishanikiki ha lei brasíl anushū yumewa pewashū ha ewatanaibuā hatu meni baīti pewakinā.

Pibaina kiri

- Na unurirā ana neshu inū neshuā deteamaki na habia ewa xarabu inū na habia hawē bake xaraburā, na ana pikatsi deteama inū. Ha hati ewa xarabutunā habuā pawa kanikiki, hamē haskama mī keyu detearā, ana hani shū pake tibumakaī;
- Dayai unu 5 bari binutanaya nū uī shākanai habi yumei pe xinabu mēkainā, yumei pe xinabukenā, na hawē batxi pikī, na hawē ibu pia ki ika nū hātxa tirubuki, hanu nukū shanē anua beyuskinā.

Na meni baina kiri

- Na unurirā ana shawe betsapa xarabu unua bitāshū hatu meni kasmakī hatu ināmaki.

Uīkī inū tana baina

- Na neshu batxi bishū inū na hawē ibu bishū uīkī inū tana kinā, na habia hati ni ibu xarabuā abirāshākanikiki. Ha haskawakinā hanu neshu inū neshuanē batxi pekeai tiā inū na habia nikī abirāshākanikiki;
- Na nawabu mapukī, detekī inū, na hatu meni kī inū, na daīnānāibu hatuki txani inū.

Hatu tapīma baina

- Ha ni ibuanā na daya shawe betsapa betsapa kirirā, tapī pewa bainaki na ha menibuma xarabu hatu tapīma riakatsirā. Haska inū dayai periakiranaki, unu hatu uīmatā habiaskariwakawē iwanā hatu yui xara katsirā;
- Hanu hawē batxi bikī inū hanu nitxīkinā, ha hatibuā una uīyaibu inū, na hati kereshepa xarabu inū na habia hati nāta hiwea hatu uimariabiranaki;
- Ixpinū (Madija) xarabu shūska hatu tapīmaria biranaki;
- Ixpinū (madija) shanē ibube hanu batxi pakeaibu tiā ha daya nū akai tapī ma pewaki;

- Hanu ha nū yumewa pa tanaibunā eskarabes Ixpinū (Madija) ināki nuku mekea dabewariakani bikaī;
- Ha hati nawabu nuku dapi hiweaburā hatu dayamariaki na mekeakirirā;
- Ha yusinā nawabu nuku dapi hiweabu hatu yuiriaki habu yumebu ha nū hariri dayai haū hatu yuibaī shanūbunā, haska inū ha maxi hanu batxi nū maiwaimanu iweshū hatu uīma tātanaki;
- Na nū dayairā nawabu maewānua hatu yuiriaki, hatu tapīmakinā, hanu henē buākī haū meama ishanūbunā;
- Ha nawabu nenu buāmisburā ha nukū daya hatu tapīmariaki, na mekekī na nū hatu itxawa nū ika ikairā, habuā amisbukirā na hawēbatxi pikī inū na habia hawē ibu ashū pikinā.

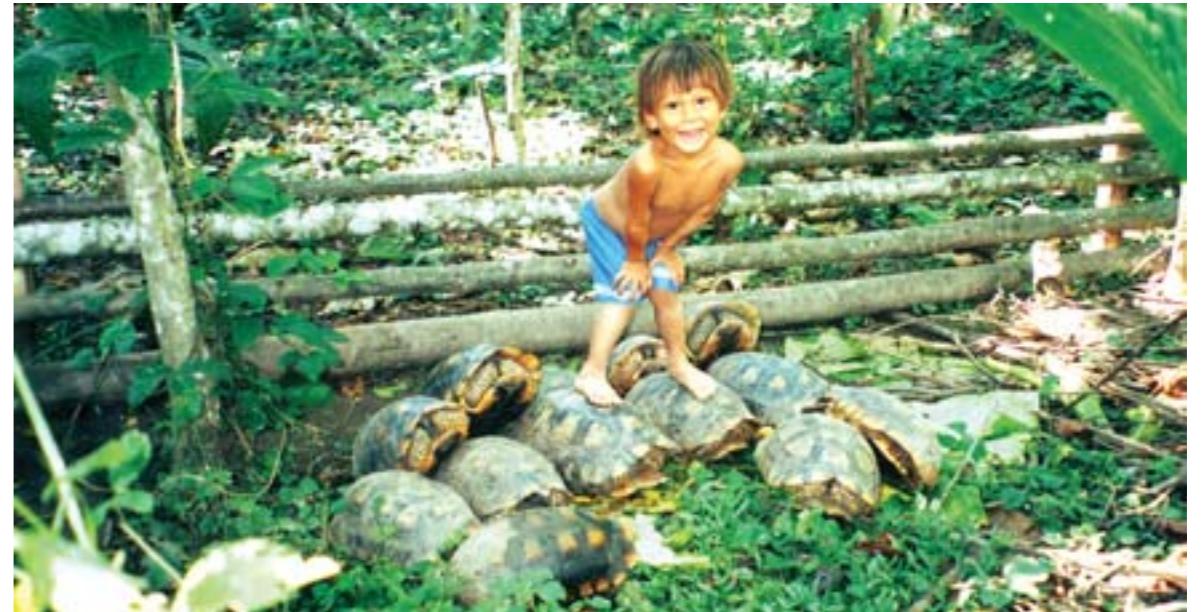
Habuā nuku merabewaibu

- Habuā ana nuku yusīnūbuā SEATER inū CPI-AC, hatu yuiyaki na habu ni ibu xarabu haū hatu ana meniwarianū iwanā inū;
- Haū IBAMA haūtsaīs Santa Rosa dapi haū uī birā birānū yuiriakī inū, hanushū amisbu kirā na haskawa tima xarabuwakinā;
- Ha nuku nabu maewānua keresheapa hatuki txani riaki, na meke baina kiri inū na nukū mae hawē uīti haū nuku sheni inānūbunā, haya dayatirā.

2. Shawe

Uī baina inū meni baina

- Shawerā haī piaki. Ni ibu hanushū yumewati hayatunā, betxishunā bibaī shaniki yumewakatsirā. Ha hanu yumewati hayamatunā, ana biamaki yuimewakatsirā;
- Na unurirā ana shawe nawabe dainanāi inū ana hatu meniamaki;
- Meniname katsis ikirā habia nuku hunikuībus ikaki haskarā hawamaki;
- Hanu batxi pakeai tianā yushanā ana biyuamaki, bikinā bene besti ayuaki, ha yushanēnā haū pawa yununā;
- Hawē beke mixtī ewariabumarā ana biyuamaki haū habiaria awayunū iwananā.

Ni ibu Benkī bake haū shawe ina mamaki paia - shanē Apiwtxa mae Amonea nua.

Nuku nabu hatu meniwakī inū hatu tapīma baina

Betsabu shawe betsapa xarabu mekea hatu meniwa. Haskawakinā habia nukuna nū pewai”.

Lucivaldo Alfredo Melo Kaxinawá, Ni ibu shanē Una numa mae Maxi Tupyia nua

Na nuku nabu nukū mae merā hiwebainabu inū, na habia nawabu nuku dapi hiwebainabu inū, na habia shashū mapuabu hatu tapī mabirākinā habia mī mekeriai. Mī hatu haskawarā hatiritunā yene tapībusmaki ha nukū daya nū abiranairā, nuku ikuā shunabumarā. Ha nawabu inū na habia nuku nabu hatu dayama birākatsirā ha nukū dayarā nū hatu uīma pewariabiranai mekebirākinā.

Ha mī kaskawa unu peai uīkī, habuā ri abirākanikiki, haskawabiranaibunā habianu hatube shukutā nū hatube dayakainai, haska inū hatu tapīma pewa birākinā habiatu hatu itxawashū habia besti hatu yuikī mī hatu akai na meke baina kiri hatu yuibirākinā, hanu batxi pakeai bu tianā. Haska inū una shubu anushū na hati yumebuā una uyaibushūsa mī hatu abiranai hatu tapīma birākinā. Haska inū na habia shanē ibuxarabu hiwea mī hatu imariai na keresheda xaraburā haū habuā mia merabewa biranūbunā.

Hariri shanē anu daya

Ea ni ibunā enabu hariri dayakī mekeyabi nū hawē hiwea hatu yusikī ē hatu tapīmabainai, unu nukū bababu nukū bakebu kaī birāshanaibu hatumekeshūkinā. Shawe betsapa xarabu meke ikūwakatsirā mae keyuanua nukunabu inū na shanē ibu xarabu hatu itxawatā hatube yubakaki nukū mae anu neshukiri haskara mēkainā, itxapa kasmai itxapama hayamēkaī inū, hanu nawabu inū nuku nabu itxariabumakē haskara ipaunimēkaī yuka ishū nīkakī inū, na eskatiā nū mekebaina na unuri nukū bebükiri haskatirumēkaī yubakakairā”.

José Nilson Sabóia, Ni ibu shanē São Vicente Mae Hene Shawayā nua

Nuku nabu hatu tapī pewama birākatsirā, hātxa besti ama mī akī hatu uīma biranai. Mī haskawa biranayarā ha minabuanā mia uīriakanikiki ha mī akairā. Haska inū habia hatu itxawashū mī hatu amariai ha minabu hatu tapī mariakatsirā haū ni ibu bestiki txipuama inūbunā”.

Orlando Peres Vieira Pae Nawá, Ni ibu shanē Cocameira, nua, Antonio Alberto Rodrigues Busē, Ni ibu shanē Goiana nua inū José de Lima Kaxinawá Yube, shanē Mibayā mae Bi maxi Bi anua inū na habia dasibis hiweabu

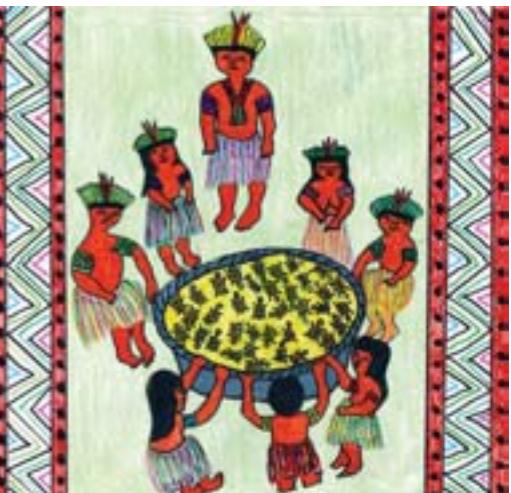
Hanu hatiritū pinū bunā eanā yumewakatsi hawē batxi ē bitā bitā xinaki, haskai habuā ea merabewakinā na habuā una uīyaibuā ea axiāki, ha nuku nabu betsa xarabunā nuku dabewama ixābuki, haskairā ha haskawakī beyawabuma shūska iki ixiābuki.

Haskaiunu ikūkainirā ha nuku nabunā hanūkaī tapītā mia merabewa baikanikiki”.

José de Lima Kaxinawá e Gilson de Lima Kaxinawá,
Ni ibu inū yusinā shanē Mibayā mae Bi Maxi anua.

Nenushunā neshuanā uīsmatū nū beyamaki 2001 nā, ha nū bexiānā tsuā uīsma inū tsua menima iamaki neshuā haskarā. Na eskatianā ma dsibistū uīkī na mekekī abirākanikiki”.

José Edmar Sabino,
yusinā shanē Bi Mewe mae Bi maxi anua.

Nawabu nuku dapi hiweabu hatu dayama

Hunikuībunā na mekea kirirā nū haskawariamakē haburukūtū abirākanikiki, haskawakinā menibuā aki ikanikiki, ha uyābu yuinaka xarabu bei tirubu kenā. Nenurā na nawa xarabu haturapi hiwe bainabutunā ha akaibu uītanā, itxatā hātxashū ariabirākanikiki mekekinā. Hanu taewariakinā habia hunikuību nū hatu txanimatiruki haū habuā ha ma akī beyawabuā, nuku uīmai benūbunā”

Ismael da Silva, mae Hunikuību Bi maxi dapi hiwea

Ha nawa nuku dapi hiwea Ismael nū dayamariai haū hatū hawe nabu uīmakī , haū hatu tapīma kubaīshanunā, haska inū ha betsa ikai uītā haū iriabaīshanūbunā”

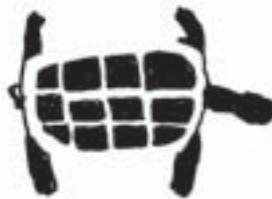
Antonio Alberto Rodrigues Busē, Ni ibu shanē Goiana nua, mae Bi maxi anua.

Shawe betsapa tanashū kene baina

Tana baĩ kinã eskawabainaki: ha henẽ kasmai ianẽ inũ na habia nishũ uĩshũ kene kubaik̄i inũ na habia hawẽ batxi nũ biai inũ na hawẽ bake nũ yumewai xarabu ariakubainaki.

Eã tanashū kene taewakinã neshu tashanu daka uĩshũ ë ayamamki. Tasha mamaki barĩ yui maniarã. Ha neririrã habia ha ë uĩyai tibi ë kene biranimaki. Ushe hanu batxi pakeaibuanurã ë hatu tana keyubiranimaki maxi anushunã hati mapekea mëkaĩ uïkatsirã, ushe hanu mapeketxakayamai uïkinã, ushe junho deskeai ki inã unu shaba 18 ushe julhu ikai ë uïmaki hanurã dabe inã besti pakeabu ë bimaki ha maxi ë tanai anuarã, haskawashũ haũ tuxinã ë maiwaimaki maxinã. Tuxi riama bestiki ha tuxiai ë kene rianunã.”

Francisco Pereira Kaxinawá, Nĩ ibu shanẽ Nova Moema mae Hubeya

Na tana baina kirirã na habia nã hati ni ibu xarabuã nã unã biranai na yuinaka xarabu uĩshũ kene birãk̄i inã shawe betsapa xarabu uĩshũ tana birãkinã. Ha haskawakinã ha yuinaka xarabu hatu meke birãk̄i inã na habia nuku nabu hatu tapima katsi nã abiranai. Tana birãkinã, na hanu hiwea xarabu uĩshũ kene birãk̄i, na hati nã piai xarabu kenek̄i inã, na akũ kasmai ma eskarabes mëkaĩ uĩshũ kenek̄i, na yuinaka xarabu ë txaima kasmai tsaiska mapua uĩshũ kenek̄i nûwabiranai. Ha haskawakinã mĩ maẽ nã ma haska tani mëkaĩ mĩ uĩ biranai, ha haskawashũ harakiri nã mekebaini mëkaĩ nã uĩ bainai ha hati yuinaka nã hatu kene xinarã.

Ha tanakī eskawakinā nukū bebū xinātā nū aki ikai, ha nukū maerā ana ewamaki, ha ewairā nuku nabu besti ibirani kiki. Ha nū tana biranairā ha nuku abiranikiki merabewabirākinā, ha hariri yuinaka xarabu nū mekeshū uī baī shanairā.

Ha tana bainirā habia na nuku ni ibu xarabu meni inū, na habia nuku nabu xarabu nukube hiweabu nū hatu meniwariai, haska inū ha hati nawabu nukū mae dapi hiweabu shūska nū hatu tapīma bainai ha nukū dayarā. Na tana baina kirirā eska bestitā heneama ishanikiki unu habia nū hiweatishū nū akubaī shanai.”

Antonio Ferreira, Ni ibu shanē Novo Futuro Mae Hene Shawayā nua

“Shawe betsapə xarabu tana birākinā, haskai hiweabu mēkaī mī tana biranai hani hiweabu mēkainā, na hanu abu misburā, ha mī hiwea dapi hati haya mē kainā, ha hawa pimisbu mēkainā. Haska inū na hati ewaskabu inū na hati bake mixtī haya mēkainā, unu pashku kasmai iānē inū kayā tasha mamaki mania uīshū keneriakinā.

Na hawē batxi kiri tana taewa katsirā, nuku nabu nū hatu tapīma yuaki ha nawabu xarabu nuku dabi hiwe bainabu inū, haskawashū ha hanu hawē batxi maiwariakatsi maxi pe mī unātiwayuai, ha haskawashū hanūkaī ha maxi betsapə xarabu anu pake bainabu bishū, ha hanu maiwati maxi mī uīxinanu mī abainai maiwa baīkinā, hanushū ma mī tana taewabainai, haskai mēkai uīshū kene kubaī kinā, hati batxi mēkaī kenekī, na hati hi hawē unātiwayuai mī nitxī bainimēkaī kenekī, na hanu mī bishu kenekī, na hanu tuxiai kenekī, ha haskawashū unu hanua haū shaka kuxī yunūbū iwanā mī pukuyuai ha hanua ewati mī akimanurā, ha haska xarabu kene birākatsirā ma una haki hasbiakawati nū hayaki.

Ha shawe betsapə xarabu tana biranirā habia ē meni riakiranai, haska inū harakiri haburukū bani yuxibuanu hiweabu mēkai ē tana riabiranai, haskawakinā nū mekeriabainai, ha nū mekekī haskawarā ana itxa birākanikiki, eā ē xinanā haskaki na tana birana kirirā.”

Jorge Domingos, Ni ibu shanē Nova Fronteira mae Hubeya

Neshu txite anushū yumewa

Mekekinā, haū beiama inū iawanā inū, na habia uīda kayashū me birā katsi nū abiranai, unu ha bebū kiri meke birākinā. Meke birana betsarā, yumewaki, yumewakinā mī meke riabiranai ha mī yumewa biranarā, na hati ha neshu xaraburā, mī hatu meke biranai, na habia hati hene merā hiwe bainaburā, haska inū mī ana hatu pawariai ha haskawa birākinā, na habia piriakatsi inū unu ha mī yumewa pa tanayarā mī hatu piriai.

Na neshu yumewakinā uīdakayashūbesti akaki, na hene pe anu inū, na bari kuai anu akī inū, na hatu pima pewakinā, haska inū ha hanu mī yumewai anurā ūpashrā pe anu akaki, hanu bari kuai anu inū, haū ewai pe nūbu inū ha haū shaka kuxi nūbunā, haska inū pimakinā piti pe xarabu mī hatu amai na habia piti pe xarabu bestirā. Hasaka inū unu ha keneshū yumewakatsirā, tapī pewashū ariabiranaki unanumas wa baūkī txakabua baunamarā, pe anu akī habia mī pewariai. Ha nuku ni ibu xarabuanā, nū kaskawabiranai na eskatianā, hariri yumewa birāti meni kiranirā. Ha nū hatu yumewa itanaibunā hene nuarā ana nū meamaki, na haū batxi inū na habia hawē ibu xarabu hene merā hiwe bainarā ana nū meamaki. Unu ha ma nū yumewaitū batxi pakea inū na habia hawē ibu nū abainai pikinā, ha ma habia nukū nū yumewaxinarā, haska nuku nara, pe txakamaki. Haskai unu ha pa kūbaini ha mī txite hanushū mī yumewai anu ma itxapa txakama hayatanayarā, hanūkaī hanua bishū unu iā nē inū unu kayā mī puku bainai haū hanua pa shanūbunā.

Haskai na mae betsaxarabu na ana neshu hayamakayatunā yumewaria katsis ikanikiki, haskayarā xinā pewabaī akabuki yumewakinā, na hanushū yumewati txite hayatū inū, na tuxi tanaibū hanua shaka kuxinūbū hanu pukuti haya inū, yumewa pewakinā. Ha haska xarabu hayamatunā, na hawē bake inū na habia hawē iburā, biyuamaki itxakawama ikatsirā, ha haska hayamatū bishū unanumas mī akimarā yumāriamisbuki unanumas mī pukuimarā. Ha mae anu neshu hayamatunā, unu ha neshu haya na habia hawē batxi inū na habia hawē bake xarabu hatu yubariashū unu ha iānē inū na habia kayā pukuriabainaki.

Neshuānenā eskarabesruakabirā 95 batxi amiski pakekinā, pakekatsi “85 cm” maxi basākinā “uma hora e meia” amiski binukinā, haskawashū batxi pakekinā ana “uma hora” binushū hanūkaī bepukī ana “meia hora” amiski binukinā. Neshuānē batxi pakekinā mexumerā amiski ushe sera tianā baririrā mawaira aismaki, batxia pakekinā ni kiri besutā amiski haskawaxina tuxirā 45 shaba binitā imiski. Neshū batxi pakekinā mexumerā amiski bariri inū. Hanūkaī neshū pakekinā henekiri besutā amiski. Neshu batxi inū dāpā batxi tuxirā 60 kasmai 70 shaba binutā imiski, hanu batxi pakekinā ushe junho anua unu ushe setembro amisbuki”

José Nilson Sabóia, Ni ibu shanē São Vicente Mae Hene Shawayā nua

Akī taewakinā henē dukū nū pukuyukatsis ikai ha henē akū haya tanaya hanū kaī keneshū yumewakatsirā. Keneshū yumewakinā, habia nukū pikatsi inū, yumebu habuā una uīmisbu ana piti nawana huai piama na habianushū nukū pitixarabu piaki iwanā nū aki ikai, ha awa nami bunāti kia inū, baka bunātianua shātukunā, ha eska xarabu nukū yumebū piaburā hatū unanuma hatu pewamaki nawā piti piaburā. Haska inū na nawā mabu dashe inū bunāti shaka xarbu, mī mae mī uī pewamarā txakawariamiski, na txaka txapuismaxarabunā”

José Nilson Sabóia, Ni ibu shanē São Vicente mae Hene Shawayā

Maxi keneti unātiwa

Neshu txitewashū mī yumewarā ma betsaki, hamē unu iā ne nua kasmai kaya nuarā, yane ewaisbumaki ha mī inawa ikai keskairā, ha haskairā unu piti benai mawaira pikī pewama iki imisbuki, pikinā unu hawa mapua manu bushū besti akanikiki haū ea hawapā piama inū ikarā, hanu batxi paketi maxi benakī inū. Hamē haskama ha keneshū mī inawarā hawapā pinū iwanā date tima inū, ha piti itxapa ha habia shaba tibi mī pima kūbainarā ma ewasi kiki harukūtū pakekī inū. Neshu keneshū mī inawarā 4 bari besti binutā amiski pakekinā, hamē neshuā nē nā 8 bari binutā amiski, hamē ha neshuā inamatū pakekinā unu 8 anua 15 bari binutā besti amiski batxi pakekinā.

Maxi hanu batxi bishū mī maiwai

Maxi hanu hawē batxi maiwati

Maxi kenerā hanu neshu batxi nū tuxama miski. Ha batxi maxi betsua nua bishū habianus nū amiski haū tuxi shanunā. Haskawa kinā mī hiwea dapi atiki, mawaira hiwe dapi txakamama bia, hanu bana mī nīka pewai anurā, haskawakinā ha dayarā meni bestitū akaki. Hanu maxi kene katsirā naxi matūku dua kabi uītā atiki hanu uiyā depi kaīkī ha mī kenexina bai matapā atxiama ishanunā. Nukū maxi kene kinā habianu atā dayati pe anu nū akimaki. Maxi pe uītā nū akimaki,

haskawakinā unanumas atimariki, haska inū shana biri itxakayamai anu mī akarā yushās imis kiaki, hamē haskama utapā mī akarā benes besti imiskiaki tuxirā. Ha maxirā shana biri imiski, haska inū nukuna perā yushās ikaki bene ikamarā. Maxi kenekinā tawa wē akaki haū neshu hune bainama inunā, haska inū betsa kesheriaki uña”.

José Nilson Sabóia, Ni ibu shanẽ São Vicente Mae Hene Shawayã nua

Maxi keneti unātiwa

Hanu maxi kenetirā haska maxi habianu ati pe kaya mēkaī uī pewashū akaki hanu ashū uī baī katsirā.

- Ha maxi mī hanu akairā, shūpī pe akaki, haska amisbuki pakekatsi benakinā;
 - Maxirā napāpa pe anu akaki mapeketi pe anura;
 - Maxirā barī txashawanu akaki, hanu bari kuai anurā mī kaskawarā yushās imiski tuxirā;
 - Maxirā mī hiwea dapi akaki mae merā nā, ē txaima hawē batxi uītixarawa kinā;
 - Hanu ina xarabu na (awa inū, yawa inū, kamā inū takara) mapua bumanu akaki haskamarā hawē batxi tuxakī inū hawē bake debua misbuki;
 - Maxirā hanu bai matapā atxismanu akaki haskamarā, hawē batxi inū hawē bake bumiski;
 - Maxirā haū yumetsu xarabū meama inū uīyāki.

Batxi pake baina bishū maxi betsа keneshū maiwa

Batxi bishū maxi kene anu bushū maiwa

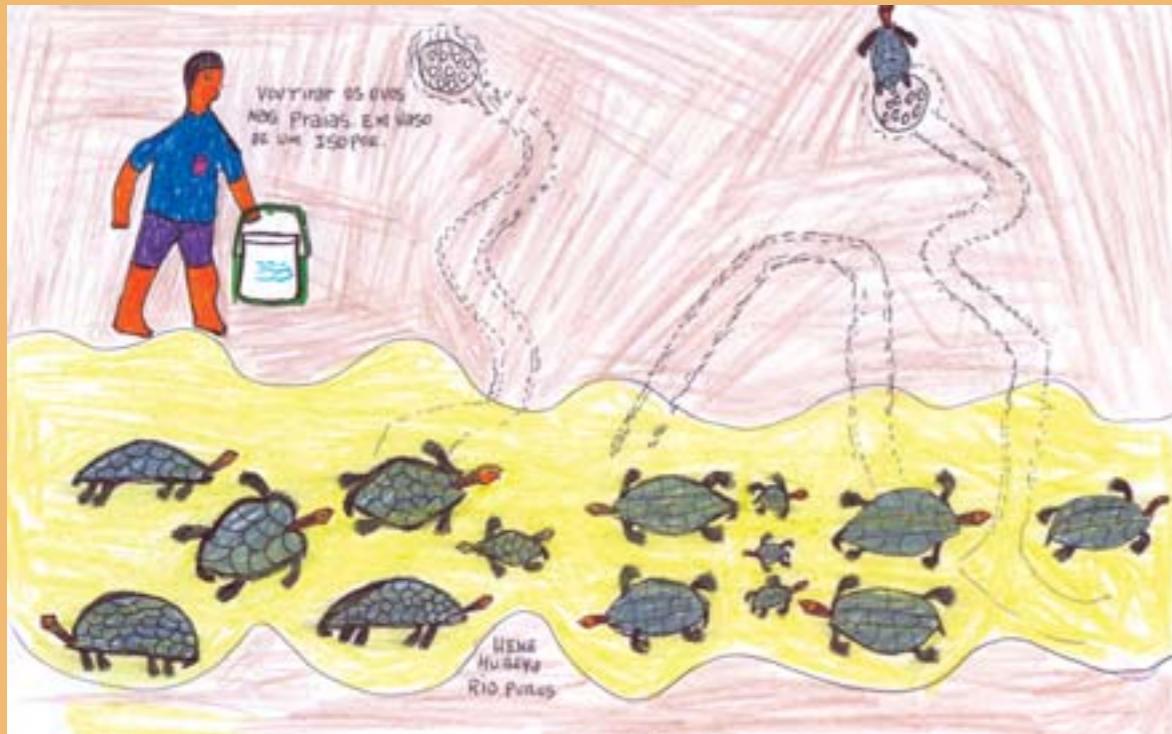
Neshu inū neshuānenā ushe junho anuaunu ushe setembro amisbuki batxi pakekinā. Hanurā habia shaba mexukiri tibi maxi mī uī tātanai, pakea mēkaī iwananā. Pakekenā mī eskawai:

- Batxi pakeas mī biama ixiā biti perā shaba dabe inū besti binu xīkē haskama ikaū kaūkī mī biarā dabukū debu misbuki;
- Batxi betsekinā hutima kasmai bari kaya mī akai bari ku txakayama ,ma kenā;
- Besti txai apaketiki betse kinā;
- Bishū nanekinā bunāti shashaki mī akai, ha betsа xarabu mī bia kapāma habia mī bia besti apaketiki, ha shana biri ikai mī bishu keska bestiwa katsirā, haska inū ha hati batxi mī bishu unā tiwakatsirā;
- Batxi pake baina bikinā, habia ha hauri yushānē pake bainauri mī akai nane pakekinā dabe dabe akamarā mī haskawarā tuxi pemiski;
- Ha hatū batxi pake bainarā ha mapeke tana hawē tae tanaki, hatiu mēkaina.

Manākiri kakinā ma hawē tae nū uī kubaīki, ha pakexinanu nū hi nitxīria kubainimaki, haskawakinā hatirirā nū tuxai maki ha hi nitxīkinā. Haūri hukī nū betse besti kubiranimaki ma hunu nū menirā. Ha maxi keyu basāshū habia daka keska bishū hi bunātiki nū nane kubiranimaki, ha ma maxi nū di akaki nane kubirākinā dabeamarā. Bari matsikē mī akai bikinā haskawashunā dabe dabe akī inū mī txūkā txūkā akamaki, habia mī bishu keska bushū maxi kene anu mī maiwai. Ha batxi niwe mata pixtarā mī manā kiri besuāi. Haska inū pake bainas mī biarā ma betsariki, pake bainas bishū mī akarā 100% imiski tuxirā. Hamē ma pake bishū mī akarā 100% ismaki”.

José Nilson Sabóia, Ni ibu shanē São Vicente mae Hene Shawayā nua

Ha hati daya xarabu nūwairā perā nū uī pewa bainaki nū meniki neshurā tsuā yumewama hatumebi yumetā pa misburā ha haskairā tsuā meama imisbuki. Haskanurā harakiri nū me tima inū harakiri nū meke timaki, hamē haskama na hanushū na ibu ashū pikī na hawē batxi bishū pikī akabu eskadabes kūkainayarā hanu nū hatu akai merabewakinā, na meke baīkī inū na inawa baīkinā. Ha mae hanu mī hiweanu habia itxapa haya biakenā habiaska biakē pe ki ha ni ibuā haskamis mēkaī iwanā taewashū haskaimēkaī uī bainarā”.

José de Lima Kaxinawá inū Gilson de Lima Kaxinawá,
Ni ibu inū yusinā shanē Mibayā mae Bi Maxi anua.

Hawē batxi ha maxi hanu mī maiwai anu bua

Ha batxi bishunā ha maxi kaneanu habia mimebi shātuashū mī maiwai. Habia hati shawe betsapā shātuashū hanu batxi pakeai burā kini hatiusma betsapā xaraburiki:

- Dāpā: 25-30cm; Neshu: 25-30 cm; Neshuā: 60-80 cm;
- Maiwa shunā kenewē unātiwatiki hati mī akai inū hatiā mī akairā;
- Ha hati batxi betse shū mī maiwairā, hatiā mī akai, na hati batxi mī akai inū na hati pe na hati pema ishu inū na ushe haskara kē mī ashu una haki kene tiki mī kene kū bainai.

Tuxi kemakenā haskaimēkaī kenekī inū uī tātanaki

Haū tuxinū maiwaxīshunā haskaimēkaī uyāki haūtsaīs uītātanakinā haska pe mēkainā maxi hanua tuxinū mī maiwaxinanurā hawa txakabuma mēkaī iwananā. Hatishū kawā batxi tuximisrā haskasma betsapa xarabuki:

- 60 kasmai 65 shaba neshuāna;
- 60 kasmai 75 shaba dāpāna;
- 60 kasmai 90 ushe shawena.

Tuxi tanaya yumewa

Hanu hawē batxi tuxiai uyā

Hawē batxi tuxirā mī maiwaima ikaū kauni imiski, ha hati piti hawē batxi ukemeranua pikī keyutanā hanu hawē batxi tuxirā ha hanu mī maiwaimanu maxi di ikūkaīmiski.

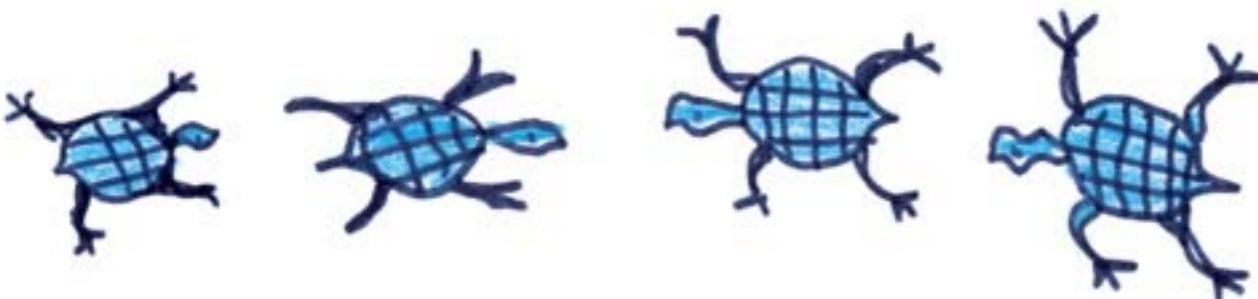
Batxi tuxaya bikī haskawa:

- Hanu maxi di iki taeaya akaki basākinā;
- Ha ma tuxi xinarukū biaki;
- Hawē bakerā hanu tuxi tanaya ati anu atiki;
- Ha hati tuxiriamarā habia hawē kini shātukū atiki. Maxiwē atximakinā, habia mī basā diama keskawakinā;

- Haskawashū haūtsaīs uītātātiki;
- Ha hati batxi tuxi xina haki kene kubainaki, hati debu xina inū hati txakabu mixfī tuxi xina inū. Una haki kene tikirā.

Harakiri neshu bake bishū unumas nū nane baū timaki kētxaki kasmai kētiki nanekinā. Tuxi tanaibunā ikis hanua shaka kuxiti mī axiānu akaki pukukinā. Haskawakinā yumewa pewabaikatsi besti akaki, hamē haskawamarā habia mekekī inū tuxamashū besti ana haūdi mī puku bainaikaī, haska inū ma hanu yumewati hayatūri mī akai haskawakinā.”

Antonio Alberto Rodrigues Busē, Ni ibu shanē Goiana, mae Bi Maxi anua

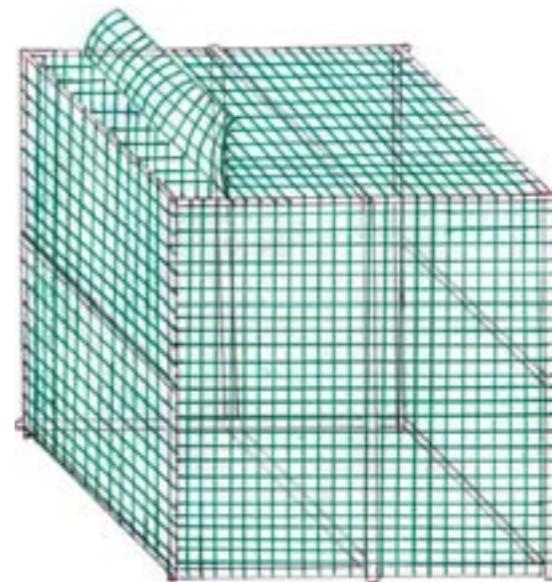
Emae anurā harakiri ē txitewatima inū iā ē txaima hayamakē hani ē puku timakenā ha hawē bake mixfī ē bixianā inū keyu buimaki. Hanu yumewati txite hayamatunā harakiri mī yumewatimaki ha hanua shaka kuxinū iwanā mī pukuima 3 ushe binutanaya besti mī ana haūdi pukuai”.

Amiraldo Sereno, Ni ibu shanē Mimā aruya, mae Bi Maxi anua

Hanu hawē bake pukutiwa

Hanu tuxi tanayasrā hanu hawē bake pukutianu atiki haū shama bu nū inū haū ana pisimayakī hitibuā pimistū haū sheteama ishanunā. Hanu hawē bake pukutianurā 30 shaba binuyuaki. Puku taewax̄shunā pimayutimaki habia hatū hatu anu hayaki pitirā ha tuxi tae xinarā:

- Hanu hawē bake pukutiwakinā ewapamawakinā 1m² waki mane bextxawē akaki haū tashni bainama inū habuā pimis buā haū irubaī piama inunā. Tsitas akī inū hawē beputiwakinā hi sapa akaki;

- Hanu hawē bake pukutirā heneanu atiki (pashku kasmai iānēnā) pukukī keyuama namakis depiāki mananā atiki Bari kuai anura haskawashū pashka betsa hene pukutiki haū nunai inū haū barī yu nūbunā.

Ha maxi keneanua tuxi tanayarā hanu atianu, mĩ buai haũ shaka kuxi duakabiununā, ha shaka kuxitanaya txiteanu pukukatsirā. Hanua 20 kasmal 30 shaba binutanayarā ma mĩ pukuai haũ itxashanū bunā. Haskaya ha hawē txitewati mabu ē hayamarā, ē betsā tari shubu txuka bishū hi tas akakeshū yabumashū ē akimaki. Haskawashū pashku hunu nū naximis anu ē pukuimaki, haskawakinā ha mane kẽ ti sapaki ē axiā mawa yumaibū debutiru xinākī ē akimaki”.

José Nilson Sabóia, Ni ibu shanē São Vicente mae Hene Shawayā nua

Hawē bake xarabu inū ewa xarabu

Txite hanushū shuawati hanu aka

Hanu hawē bake ati anu mĩ pukuima 30 shaba binu tanayarā hawē bake xaraburā txite hanushū shuawati anu butiki hanushū pishanai bu anurā. Haskawakinā ha mĩ shanē hanu inawati hayatū mĩ akai hamē mĩ haska hayamarā hawē bakerā ana haũdi mĩ nitxīai.

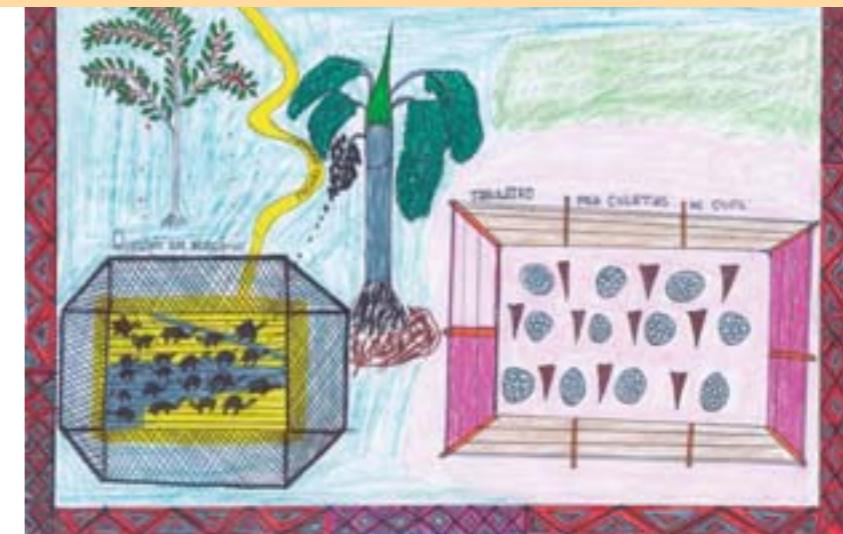
Txite hanushū shuawati anurā eska xarabuatiki:

- Txite 1m² tibirā dabe inū besti atiki puku kinā. Haskakē atiki txite eawapawakinā hanu eawatani haũ teshke ikama inūbunā;
- Hene itxapa inū nuawatiki kaũ nuna nūbunā;
- Henerā pe anu akaki, haskama hene mexu anu mĩ akarā isĩ tene misbuki;

- Mananā ha hatu pití urëshutiwaki haskawakinā ha hati pití mĩ urëshunai pixaraiměkaĩ uïkatsi mĩ akai, keyu pikani měkaĩ kasmai inū bunikaniměkainā;
- Hanu barĩ yunūbu mananā hene shūriatiki, shaka kuxinübū inū haũ isĩ biama inūbunā. Hanu barïyu tiwakinā hi atiki inati pewakinā;
- Hanu dabe inū besti ushe binu tanirā hiwe eskarabe haya tiruki, ana haũdi puku kasmakī habia yumeawati anu akasmakī, haũ hatū pake shanū kasmal pishākatsirā.

Txite anu puku kinā ha hati mĩ uyā akū txakamama kẽ mĩ akai txite bake pixtanu hatira pukuamarā, mĩ haskawamarā ha neshu bake benukī, inū mĩ daya besti mĩ benuriai. Ha shanē txite hanushū yumewati haya riamakenā hawē bake bishunā ana haũdi mĩ pukuyuai unu ikaĩ kaikī henē inū ianē itxapa uinū Bari katsirā.”

Gilson de Lima Kaxinawá, yusinā shanē Mibayā mae Bi Maxi anua.

Hanu yumewati txitewakinā ma hati neshu mī pukua pe xinātā mī akai, hamē mī haskawamarā ewai peisbumakiaki mī haskawarā mī yane hawē batxi pikī, na ibu pikī na pa tanaibuā hatu menikī mīwanakamaki. Haska kenā 1 metro² anurā dabe inū besti neshu besti mī akai pukukinā”.

José de Lima Kaxinawá, Ni ibu shanē Mibayā mae Bi Maxi anua.

Hanushū yumewati txitewa

Pashku txitewakī haskawati ē matu yuyai nīkakawē. Txitewakatsi maburā hatiki uīkawē: matxaturā, duerā, shebatirā, hawē pukītirā, hawē nisatirā, hawē tanatirā, hawē mai iatirā, hawē neshatirā, hi xaraburā, hatiki xarabuki uīdakawē.

Haratutū mā txitewanū ika imismēkainā. Txitewarā dayaki mā ikamakirā haskari nū baiwashū hi ewapa xarabu nū dera kakemiskirā.

Ē txitewapananā ē shae hayamaki ikama habia nukunawē nā nū atiru ē uī xinakirā.

Txitewarā matumesti ē akai mā ikamaki uīdakawē emesti ē akai mā ikarā mā dayatxakayamatirukirā, daya hawama mai iyarā, mai pukiānā, mai tī aka inū hi xarabu bishū iyarā. Hati xarabu mimesti ē akai mā ikarā ua taska dakakirā, hamē haskama ē txitewai iwanā minabu txanimashū mī akarā ua txaima mī menetirukirā.

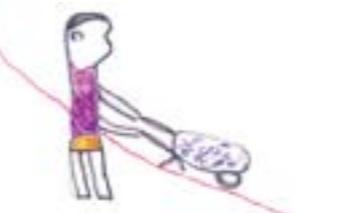
Haska inū txitewakinā unanumas atimariki pashku debu anu kasmai txatxa uīshū mī akai hanu hene beai anurā, bariā atiki txitewakinā, hanu hene betxakayamai anu atimariki haū uiā hene mata txakayamai txituekeama ishanunā. Haskabesti ē matu yuyairā”.

José Edmar Sabino Kaxinawá, yusinā shanē Bi Mewe mae Bi maxi anua.

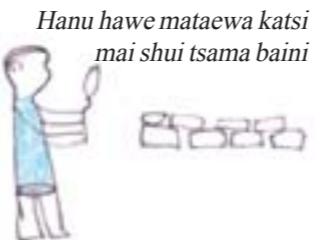

Txitewaktsi mai bishū iakanikiki – haskawakinā 3 metro tanashū mī akai

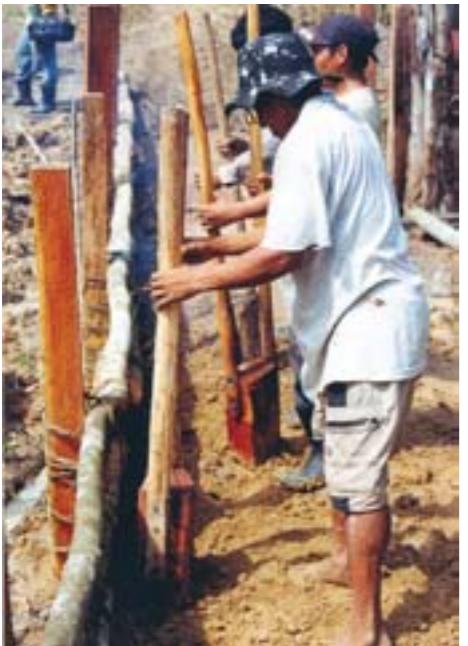
Mai di aki

Hanu hawe mataewa katsi
mai shui tsama baini

Ni ibu xarabu itxa xishū
txitewashū hanūkañ haū mixki
pusashū naxiwē mataewakani

Hi xarabu sheuwē ukemerā nesha xinabu.
Haskawakinā ha nekeri mī nesha ha sheu
tese tirukē mī akai ukumerā neshakinā

Hi hawē neshaktsi sheu bitākani

Maxi metxawai

Hi nitxi katsi basai

Mai hawe ti
atiwe ti aki

“Eã ë xinanã txitewarã unã timaska dabanẽ ë imis na hanükai nũ ma eska dabewa xinarã ati pe ë uixinaki, habia hanu akatsis ikĩ xinatã inã ha nuku nabu itxawatã besti mĩ hatu amai. Mĩ haskawashurã hanu kaĩ mĩ yumewati pewashukaĩ , hamẽ mĩ haskawama ha neshu bake inã keyu buayarã hanua ha minabu miki kashe kanikiki. Txiterã unu shanẽ betsabuã uita ati pe ria xinaki. Ha nã haskawa xina peayarã ha shanẽ betsá xarabuanu nã ariashanai, na habia ni ibu xarabu inã habia nuku nabu itxatanã, haska inã akĩ taewakĩ nã txakabuashurã unu ana akĩ pewai mĩ ikai menirã”.

Amiraldo Sereno, Ni ibu shanẽ Segredo do Artesão, Antonio Alberto Rodrigues, Ni ibu shanẽ Goiânia inã José de Lima Kaxinawá, Ni ibu shanẽ Mibayã mae Bi Maxi anua.

Ha neshu txite anua pima

Hanu hawẽ bake xarabu hanushu shuawa ti anu kenã ha hatu uyaitu pimaki. Pima peva pewakatsirã unu mapushu hawa kaya pimisbumekaĩ meniaki. Haskawakinã unu uĩ pewashu mĩ akai. Haska inã habia haã pití teshe ana haãdi mĩ ana pimai:

- Piti mãtxi shukinã shaba dabe inã besti semanã tiã mĩ ashu kubainaki, hutima bestirã;
- Hati xarabuneshu pimis;
- Hati xarabu neshuanen pimis;
- Mawaira dayama ikatsirã ha hati pití txite dapikea amatiki, haska inã mibã xarabu txite kesha banatiki, ha hati pimis xarabu bana shuki inã;
- Ma ewai Bari dabe binu tanaya pimatip rã namiki. Yuinaka bitxi kasmal hawẽ pukurã.

Ni ibubū una uĩkĩ, hati shawe betsapaxarabutū piti keneimabu:

Neshuā

Panã isã
Shuni
Yae
Bume isa
Sheshũ
basi mashu
nami txapu
cari pei
nisa pei txapu
nisa pei pasha
Bashawa
Pama
Basi
Tara txapu
Rumush
Shenã heshe
Yuinaka puku

Neshu

panã isã
Shuni
atsa pese
sheki pese
mani
Bume isa
sheshũ
Basi
Nisa pei txapu
nisa pei pasha
Shubí
Shenã
kariwã
Pupus
Atsa
Barã
nixi shãku
Basi
Mani tatxa
Baka txapu
nixi hene kesha kea
piti teshe
yuinaka himi
Txumi

Shawe

panã isã
Yuinaka txapu
shuni
Piu
Mewe
Yae
Bume isa
sheshũ
Bí
awa bitxi
Tui
Yukã
Bashawa
Baki
Nane
Kunu
Bẽpú
Bashawa
Pani
kunu
Pama
Tara txapu
tawa
Ixtxibí
Tui
Shawẽ ixtxibí
Shawe huïti
txumi
Txurã

Tana baina

Tanakinã ha mĩ hatu pimai pi ewai pe kanimëkaĩ uĩkatsi mĩ akai meshtã pewakinã.

Tanakinã hatiu inã, haũ shãkama inã hawẽ nashpa inã hawẽ petxi inã hawẽ nushaka hatiu inã hatishã mĩ akai.

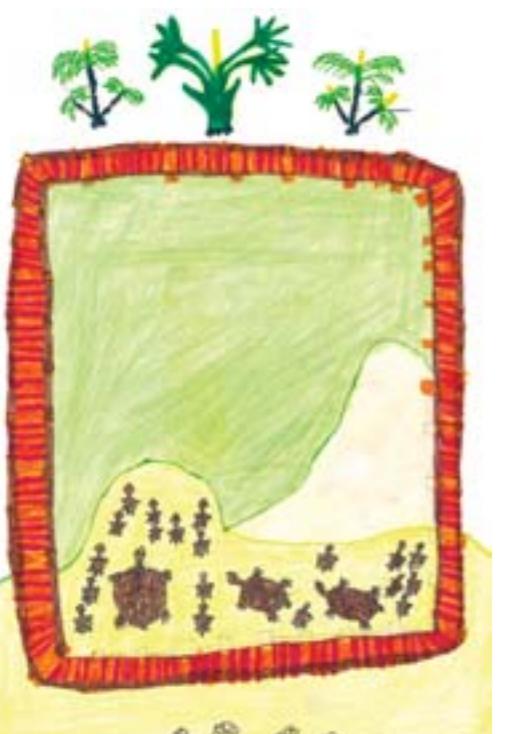
“Tana katsi hamapai xaraburã hatiki: hisĩ inã, hawẽ shãkama tanati inã, kẽti inã hawẽ txaipa tanatiwẽ mĩ akai. Haska inã una haki na hati kenekĩ, unã na hatiu xrabu kenekĩ mĩwariakãbainai. Ha tanatã hanãkaĩ hawẽ shãkama mĩ tana riai. Haskawakinã ha una haki habiaska kenetiki mĩ kene kãbainai na yumebu habuã una uĩyaibu betã mĩ ariakãbainai, haskawakinã 6 ushe tibi binu tanaya kasmai 3 ushe tibi binu tanaya mĩ akãbainai. Na tanabaina kirirã ë abuxinaki, ë meni riaxinaki, hanu ë maẽ nukutanã ë ariai kashanai enabu ë daya hatu uĩ makinã”.

José Samuel Carlos Kaxinawá, Ni ibu shanã Japinim, mae Hunikuibu inu Mexupabu hiwea hene Mapuya nua.

Na shawe betsapaxarabu yumewakī tana bainarā, na nuku ni ibu buanarā pe txakamaki, ha haskawakinā ha ewaibu nū hatu uīriakūbainai ushe tibi hatiu kubaī kanimēkainā, haskawakinā 3 ushe binutā nū akubainai. Ha ni ibuā haskawairā na habia tanakī na habi na meniriakainikiki”.

Francisco Melo Macário, Ni ibu shanē Vida Nova, mae Bi Maxi anua

Ha mī yumewaitū pekekī haskawamis

Ha mī yumewai anua pairā ha ewai unu pwenemetā ikanikiki haū haska nūbunā habia ha txite merā mī hatu maxi di ashuāi haū hanu pake nūbunā. Haskawakinā hawē keshturā 1 metro mī akai, haska inū mī hatu ewaskawa shūriai habiatibuā paketi xarawakinā.. Hanu neshuā nē pake nunā maxi pe inū nixma pe anu akaki 1 “metro” debe ha neshuā tibi inū. Hanu pakeaibutianā hutima kashū ha pakeabu bishū unu maxi betsanu keneshū hanu mī mawai anu arukī inū, haū betsā haū habianuri pakenū hatu pewashūriakinā. Ha txite ukumerā hatu maxi di ashūkatsi bikinā na hanus peke misbuaua bishū mī hatu ashuāi, hatu haskawashūkinā pakekī taewariabumakē mī hatu ashuāi. Haskawakinā habia hati mī habuya hiwea mī hatu amai daya shākawa katsi inū hatu tapī ma riakatsirā.

Yumewakī uī pewa

Neshu mī inawa haū hiwei pe nūbunā, ūpush mexua mī heneamaki, hanu barī yunūbū hatu heneshūriakī inū, haska inū piti betsapaxarabu mī pimariakūbainai. Mī haskawamarā isī tene riamisbukiaki.

Hati isīnē shawe betsapaxarabu mī yumewei bitiru:

- Omite (pabīki shui isī): neshuā pabīki shi isīnā hene mexu kasmal hene matsi anu imiski;
- Nūf: neshu hawē shaka inū hawē bitxiki nuī matairā ūpush mexu imiski.

Quarentena: hati yuinaka ha mī yumewaiyanu akatsirā tari ashū uīyutiki hawa hawē isī teneama mē kainā.

Matsī hatu aka haska mis: matsi txakamatū hatu akarā mawaira ewama inū mawaira pisbumaki (haskayarā na piti būkax xarabu hatu amatiki haū ewanūbunā), haskairā debu tirubuki.

Bemaki txakama mapuabukenā ha henerā mawaira ha abu imisbu keskama kasmal hene mexukē imisbuki.

Ha huī sina mis anu isī teneirā (ha neshurā ana tukuis maki) haskaya ha bepu keska tunā hawē beru bua kūbaimiski. Ha bepu keska kuxi kūkaikīnā hawē beruanu inū ha nu huīsina mis anu mata tiruki. Haskawarā harakiri huīsinai pe tima debumiski. Ha haskai mī uī yamarā hawē yura keyu bimamiski.

Proteína inū cálcio pikī pewabumarā isī shaka babu bimisbuki. Haskayarā cálcio itxapa ha mī pimai kapāshū amatiki ha hatitū hawē isī teneriamarā, shau dututanā.

Proteína hayamarā hawē tae babumiski.

Txite nespa txakamatunā hatu isī tenema tiruki.

Haū pa shanūbū pukua

Dabe inū besti ushe binutanayarā ana haūri haburukū bani yuxibu nu pukuaki haū pa shanū bunā. Haū pa shanūbū pukinā iānē akaki pashku hayamakenā. Ha hati haū bake mī pukuarā ha hene mī shanē ē txaima nua pa txakayama miski.

Na neshu batxi tuxamashū haūri pukubaīti nukunabu ē hatu yiumaki. Nū hawē batxi betse birā, beshū hanu maxi kene anu maiwaki, haū tuxinunā. Tuxi tanaya txitewashū pukuaki ewaskaburuakabitanya, kayā inū txiteanu inū, pashkuanu inū iānē inū habia hanu nū pukukatsis ikaiyanu pukutirā, haskawakinā “haburukū bani yuxibu” nū merabewai. Mī haskawama habia hatumebi tuxibainaburā, 100% anuarā 99% rā yuinaka betsaxarabutunā, ha hawē puku naxtu nuemayaya inū shaka babu mixtīkenā. Hamapai beia nū abuamarā harakiri mekea inū nū hatu merabewabaina xinābainaki”.

José Nilson Sabóia, Ni Ibu shanē São Vicente mae Hene Shawayā nua

Lei xarabu Brasil anua

Na nawabuā lei xarabu na neshu kiri yuibirākanairā, ha nukū mae anushū nū akairā ma betsakiaki. Ha lei xaraburā habia hunikuñ ha mae anua tashni kañ habiatuna ri kiaki, ha hatū ha lei xarabu tanakī pewamarā manakuriatiru kiaki. Mae anua tashni kañna na hawē batxi bikī na ibu detekī na hatu menikī mīwamari kiaki.

Shawe betsapaxarabu, yumewa inū mekeia inū inananākiri lei xarabu

Ha hatū yumewaitū hatu meni bañkinā unu ha IBAMA yukatā besti mī abainakiaki. Shawe betsapaxarabu hene anua shae bikatsi meni nameirā 2 “kg e meio” atikiaki ha hatiuirā. Bari dabe binutanaya imiskiaki. IBAMAnā hawē bake xarabu besti mia ināikikiki hamēnā haskaya ha hawē mae anu butirā habia hatū yumewakatsis ikaitū buikiki, haskawaima ikañ kañ kinā neshuānā 10% ana hañri mī ināikiaki hanūkañ neshurā 20% mī inākiaki ana hañri IBAMA inākinā. Ha Bari binuai tibirā 10% neshuā inū 20% neshu ana hañdi IBAMA mī inā kubaini kiaki ha tuxiai tibirā henē puku kasmakī.

Shawe betsapaxarabu mī yumewakatsis iki hañ IBAMĀ mia merabewanunā eska xarabuatiki:

- Una keneshū IBAMA mī bumai ha mī yumewakatsis ikai inū hati mī yumewakasmakī mī henē puku katsis ikairā;

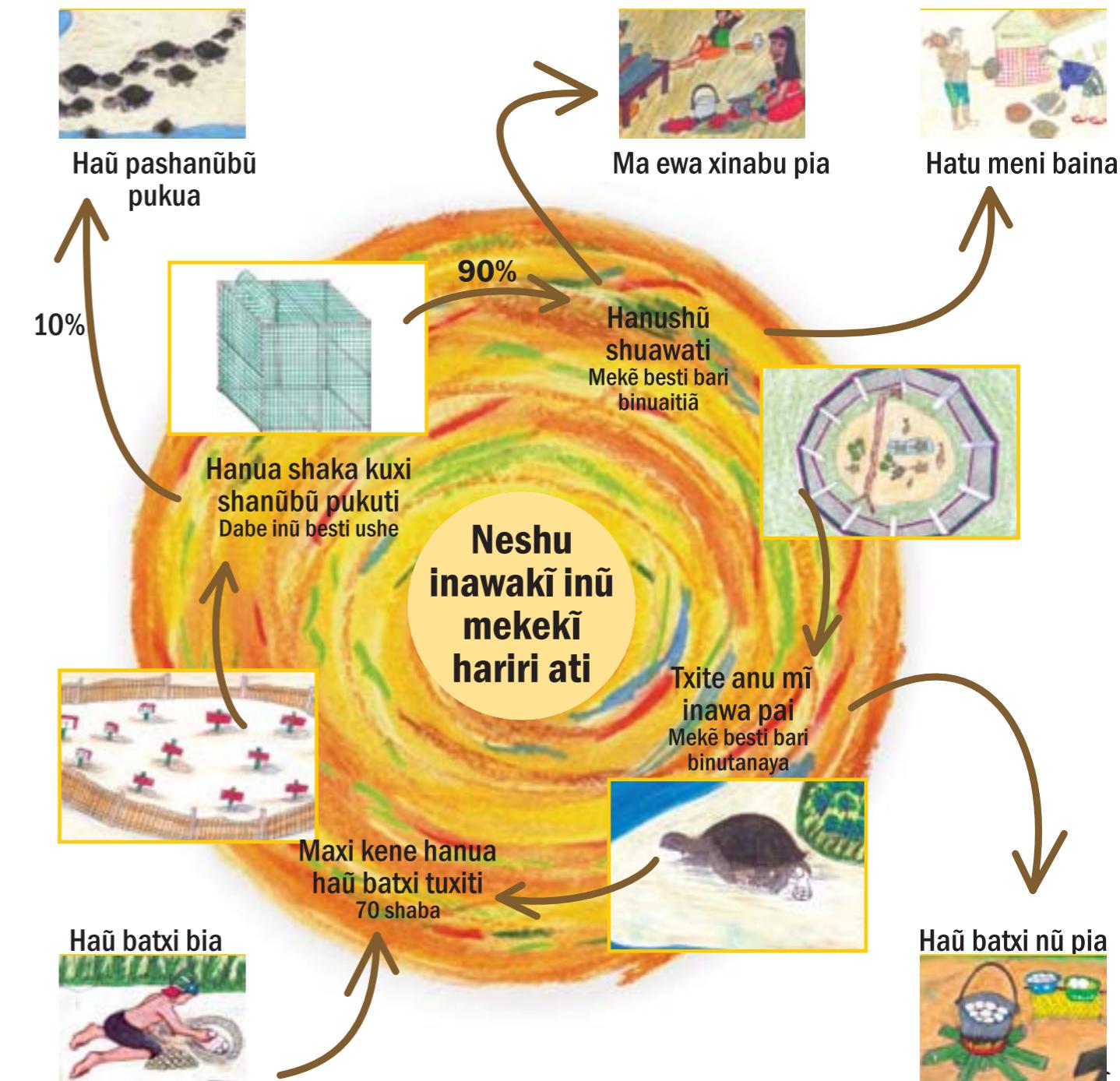
- Haskaya ha IBAMA nā hatū kenemis yunuikiki mī mañ kashū hañ kenetanunā;
- Ha kene beshunā hawē yumewabañti yuba ikuñikiki;
- Ha yubarā habia habiari yubati uñshū ashū IBAMA bumaikiki. Haska ha yubakī kene kinā nawa nawē akaki ha hanushū mī yumewai una bishūkatsirā;
- Haskaya IBAMĀ mia menikiki shawe betsapaxarabu haskawashū mī bikiaki ha hanushū. Yumekatsirā. haskawashū mī unawashunikiaki ha hanushū mī yumewairā;
- Ha shawe betsapaxarabu yumewakinā, 10%rā mekebaina kiaki unu pa tanaya henē pukutirā.

Lei shawe betsapaxarabu yumewa inu mekebainakiri:

- Lei 5.197/67. Lei yuinakaxarabu meketi. Ha lei nā hatū shawe betsapaxarabu yumewa inū hatu meni baina hatu merabewati ha rukū ayamabukiaki; habiaskabiakē keyutima inū ha haskanu hiwemis inū ha pismis betsawamakiaki;
- Portaria IBAMA n 142/92p, 30 de dezembro 1992, sē nā pikatsi inū hatu menibañ katsi yumewakī haskawati yuikiki;
- Portaria IBAMA N°070/ 96 P. Neshuā kasmai neshu mī yumewa mia henekinā unawashū IBAMA mī buma kasmai habiatū mia inā mī akakiaki.

Neshu mekekī hariri abaina.

Mekekatsi taewakinā eskawabainaki, hawē batxi bishū hanua tuxishanū mī maiwai ha mī haskawa tuxi katsirā 70 shaba binumiski. Ha tuxi tanaibuā haū shaka kuxinūbū mī pukuyuai ha mī pukuima dabe inū besti ushe binu tanaya, ha shanē ma txite hanu yumewati hayatunā pukukī unu ha 10 kasmai 20% henē mī nitxiaī haū pashanūbunā. Ha txite hanushū yumewati hayamatunā keyu nitxiāki. Ha mī yumewai 4 shaba binu tanayarā ma mī hatu maxiwashunai haū hanu batxi pakeshanūbunā, ha pakeabu hawē batxirā ana maxi hanushū tuxamati anu mī akai maiwakinā haskawashū habia akī taewakī mī akima keskawai. Ma ewaxarabukē habuā ma hawē batxi kasmai hawēibū piaki iwanā xinākinā ha shanē anu hiweshū akanikiki, haskaya unu hatu meni bañkatsirā IBAMA besti yukashū mīakaki.

Hanushū mĩ neshu inawai na hawẽ una kiri pewakatsi IBAMA yuba

Hanushū mĩ neshu inawai na hawẽ una
kiri pewakatsi IBAMA yuba

Hariri neshu yumewakatsi yuba

Associação mã kena

1. Hatũ akai

Associaçao hatũ akaitũ kena:

CNPJ:

Hanushū mĩ akai:

Telefone inũ email:

2. Mae hanu

Mae inũ shanẽ hanushū mĩ akai:

Hene hanushū mĩ akai:

Mae inũ shanẽ hatiu:

3. Haskakĩ mã akai

Haskakĩ mã yumewa taewa biranimamẽkaĩ eskarabes mã yui yai. Ha mĩ maẽ anushū keyukĩ haskawakĩ abirãnimabu mẽkaĩ inũ ha neshu mã haskawamis mẽkaĩ eskabes yuiriaiki, ha mã pimiis inũ ha hawẽ batxi mã pimisrã.

4. Hawa kaya katsi mã akai

Hawakatsi ha mĩ shanẽ anu mĩ neshu yumewanũ ika ikimẽkaĩ yuiwe. Haskakĩ mĩ pawanũ ika ikimẽkaĩ inũ.

Na una namã kenerã há txite hanushū shawe betsapa xarabu mĩ yumewai
háu ibamã mia uĩshükĩ inũ háu mia pewashunũ keneshū buimati ikikiki.

Na hatibuã ma txiteanushū shawe betsabetsapa xarabu yumewaibũnã
haskawashū IBAMA bumaki.

5. Ha yubakī mī hawa akīmēkaī inū mā haskawashani

Ha yumewakī mā haskawashani mēkaī yuikī inū hati neshu bake mā IBAMA yuba katsis iki mēkaī yuiyaki. Ha hasaka xaraburā unuri akūbainaki.

5.1 Mā haskawashanai

Mā haskawashanai kenea: hati txite māwashani mēkaī, na hatiubu mā washanimēkai inū na hani mā ashanimēkai (txite anu kasmai, pashku anu kasmai mā hani ashani mēkaīnā). Bari anu mā ashanimēkaī yuiyaki.

5.2 Ha txite haskara ishanai

Ha txite tibi bari binushākani mēkaī yuiyaki. Ha hene irui kaskai inū tashni haskai yuiyaki, ha hene hanu mā ashanai beshnāmēkaī yuiyaki, ha hanushū pishanaibu hatiu mawāshani mēkaī yuiyakī inū. Haska inū kenekī mā haskawashani mēkaī yuiyaki.

5.3 Ha txite hanushū mā shauwa shanai haska ishanai

Ha hanushū mī hatu shuawashanai haskara mēkaī yuiyaki ha hanu bakemixtī mī pukua hanua ewatā habianu hiweshākanairā (txite hanushū shuawatirā habia hanushū yumewariati kiaki).

Hatiu mēkaī inū hawē nua hatia mēkainā, haska inū habia besti mī ashanimēkaī inū mī husi shani mēkaī yuiyaki.

5.4 Hawē piti xarabu

Na hawē ibu inū na habia hawē bake nā hawa pimashani mēkaī yuiyaki. Na shawe betsapa betsapa xarabu pimakinā 28% proteina haya mī amaikiaki. Haska inū piti teshe xarabu shūska mā hatu amashanimēkaī yuiyaki, na bimi xarabu inū. Na hati shaba binutā na habia hawē ibu inū na hawē bake mā pimashanimēkaī yuiyaki.

5.5 Hariri mā hatu uī baīshanai

Harakiri mā hatu uībaīshanimēkaī yuiyaki, 20 shaba tibi binutā mā hene maewashūshani mēkaī yuiyaki, haū isī biama inūbunā, na ha maxi ukumerānua inū.

5.6 Na tana baina uīyā

Haskawashū 4 ushe binuai tibi na hawē, petxi inū na hawē nuta nū tana shanai iwanā yuiyaki. Haskawashū nū IBAMA nū bumashanai iwanā yuiyakinā.

5.7 Hanushū pakeshanai

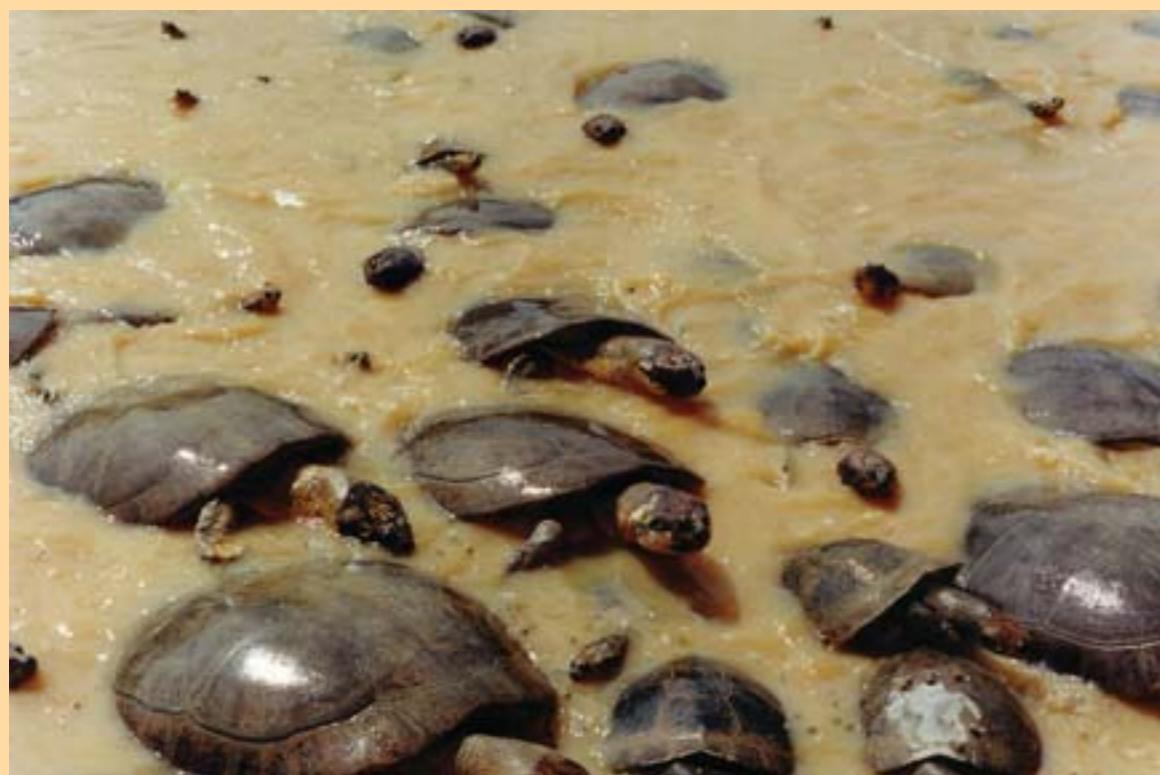
Hani pekeshākanimēkaī yuiyaki. Ha txite hanushū mā yumewashanai anu maxi haya mēkaī, kasmai inū ha hati ewa bishū mā tari ashū maxi di ashūshani mēkaī nā. Ha maxiwakī mā hatiuwa shākanimēkaī inū, haskaya ha hatu maxi di ashūkinā mā hatiuwashūshani mēkaī inū neshu habuā pakeai anurā 2 m² hatu ashū ti kiaki, hawē keyataparā 1 metro binumati kiaki.

6. Yui betsxa xarabu

Haskawashū ha hariri mā dayashanai keneriaki. Hati pashku kasmai, iā nē haū pa shanūbū mā nitxī shani mēkaī inū, hatibu mā daya shākani mēkaīnā.

Yuxī xarabu

Haskawashū ha txite xarabutū yuxī bishū bumaki.

Neshuā inū neshu ina nawa Valmirna Estrada Transacreana - Hene Hushupanua.

Kena Betsa Betsapa

Kena betsxa betsaparā na habia hati nawa hātxai inū kenemisbu nukunawē hayamakē xināshū ē axiāki. Ma nawanawē hayakē hanūkaī nuku nawē ariakinā, ana nawana besti txibāmarā.

Haskaya na kena xarabu, nukunawē betxikinā na hanu yusinābuā habuā una Hene hushupa nushū uiyāi buā hatube itxatā nū akimaki, na hati yusinā xarabu hunikuībuya betanā.

Mekeas kasmai duawa: manejo

Bebū Kiria: futuro

Mea: usar

Tana Bainā: biometria

Unanuma: saúde

Meke yabi nū hawē hiwea: educação ambiental

Ni Ibu: agente agroflorestal indígena

Hariri shawe betsxa bestapa xarabu nū meke baī shanai: Plano Comunitário ou Plano de Uso de algum recurso

Menia: vender

Hanua shaka kuxi nūbū pukuti: berçário

Tanashū kenebaina: monitoramento

Una yusītī

Constantino, PAL. 2005. Ecologia Indígena: Manejo e criação de quelônios em Terras Indígenas do Acre. In: Comissão Pró-Índio do Acre, **Relatório do XII Curso de Formação de Agentes Agroflorestais Indígenas**.

Constantino, PAL. 2005. Ecologia Indígena: Manejo e criação de quelônios em Terras Indígenas do Acre. In: Comissão Pró-Índio do Acre, **Relatório do XI Curso de Formação de Agentes Agroflorestais Indígenas**. Centro de Formação dos Povos da Floresta, CPI-AC, Rio Branco, Acre.

Freschi, JM. 2004. Ecologia Indígena: Manejo e criação de quelônios em Terras Indígenas do Acre. In: Comissão Pró-Índio do Acre, **Relatório do X Curso de Formação de Agentes Agroflorestais Indígenas**. Centro de Formação dos Povos da Floresta, CPI-AC, Rio Branco, Acre.

Medeiros-Kaxinawá, E. 2006. **Plantas Medicinais Doenças e Curas do Povo Huni Kuĩ**, Comissão Pró Índio do Acre, Rio Branco, Acre.

Pedone, G. e Dias A. 2003. **Relatório do I Curso de Criação e Manejo de Quelônios em Cativeiro**. Centro de Formação dos Povos da Floresta, CPI-AC, Rio Branco, Acre.

SEATER/AC, 2004. **Relatório de atividades da gerência indígena em 2004**. Secretaria de Extensão – Rio Branco, Acre.

RAN/IBAMA, 2000. **Quelônios da Amazônia**. Centro de Estudos de Répteis e Anfíbios, Instituto Brasileiro de Meio Ambiente e Recursos Naturais Renováveis, Acre.

Mexupa yumebu xarabuã neshu bake uĩ kani.

